

Hemse kyrkor

SVERIGES KYRKOR
GOTLAND

ERLAND LAGERLÖF
BENGT STOLT

Hemse kyrkor

Hemse kyrkor

HEMSE TING, GOTLAND BAND VI:3

Av ERLAND LAGERLÖF
och BENGT STOLT

VOLYM 131 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV STEN KARLING, ARMIN TUULSE OCH PER-OLOF WESTLUND

Almqvist & Wiksell Stockholm 1969

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

FOTO SÖREN HALLGREN

GRAFISK FORMGIVNING VIDAR FORSBERG

Beskrivningen av Hemse kyrkor, avslutad i mars 1969, har utarbetats av antikvarie Erland Lagerlöf (arkitektur, byggnadshistoria och kalkmålningar) samt av docent Bengt Stolt (inredning och inventarier). — Värdefulla upplysningar har lämnats av rektor Paul Norrby, Hemse. Excerperingen är utförd av fru Ada Block. Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattningar har utförts av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Hemse församling har frikostigt bidragit till framställningen av färgbilden.

Omslagsbilden återger triumfkrucifix, sannolikt utfört av tysk mästare, verksam på Gotland vid 1100-talets slut. Foto S. Hallgren 1968.

ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB UPPSALA 1969

Innehåll

HEMSE KYRKOR

<i>Inledning</i>	173
<i>Kyrkogården</i>	173
STAVKYRKAN	181
NUVARANDE KYRKAN	193
<i>Kyrkobyggnaden</i>	193
<i>Kyrkans byggnadshistoria</i>	204
<i>Kalkmålningar</i>	214
<i>Glasmålningar</i>	231
<i>Inredning och inventarier</i>	233
NOTER	261
KÄLLOR OCH LITTERATUR	263
FÖRKORTNINGAR	265
SUMMARY	266

Hemse kyrkor

Av ERLAND LAGERLÖF och BENGT STOLT

HEMSE KYRKOR

Gotland, Gotlands län, Hemse ting, Visby stift
Sudertredingens kontrakt, annex till Alva

Inledning

Sockennamnet Hemse skrives i Linköpingsförteckningen över biskopsvisitationer från 1300-talet Hemsij (i en annan handskrift Henpsa).¹ På Rone kyrkklocka daterad 1345 står Hemso (med förkortningstecken för m).² I Ivar Axelsons räkenskapsbok 1485–87 finner man Hemsse och Hemesse tingh, i Sören Norbys skattebok 1523 Hemsse Sogen.³ Lars Nilsson Neogard skriver i sockenförteckningen i

Gautau Minning⁴ Hemsa, vilket motsvaras av ett uttal 'emmså eller Hämså, upptecknat av P A Säve i Rone.⁵ Namnet har alltså i senare tid uppfattats som ett svagt femininum (typen krakå på södra Gotland). Som ett kuriosum kan nämnas, att den på sin tid berömde konsuln, greven m m Jacob Gråberg skrev sig Jacques Gråberg di Hemsö.⁶ Sockennamnet är hittills oförklarat.⁷

Kyrkogården

Kyrkogården har utvidgats vid flera tillfällen. Den äldsta delen närmast omkring kyrkan (fig 186 A–B–C–D) omges i söder av en kallmur av kalksten, medan den i öster (i höjd med den östra delen av den

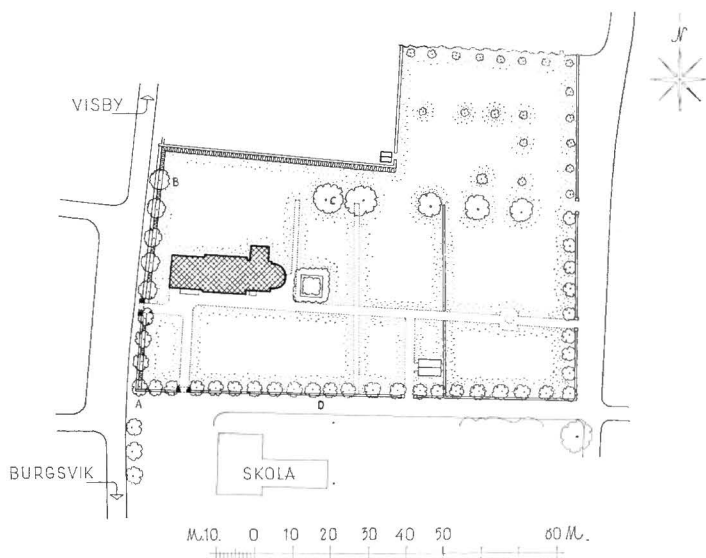
stora graven vid absiden) nu saknar synlig begränsning. I norr är muren flyttad vid en utvidgning 1951 och i väster består inhägnaden av ett svartmålat järnstaket. Från 1880 hade kyrkogården kringgär-

Fig 185. Detalj av stavkyrkans
portalomfattning med snidad ornering.
Foto I Anderson 1944.

*Detail of portal of stave church with carved
ornament.*

Fig 186. Kyrkogårdsplan, 1:2000. Uppm
J Söderberg 1967.

Plan of churchyard.

dats av ett enkelt trästaket, eftersom den gamla kyrkogårdsmuren av sten användes till uppförandet av det ännu bevarade skolhuset strax söder om kyrkan. Härom berättar ett stämmoprotokoll: »... och beslöt stämman att låta nedtaga kyrkogårdsmuren till dess halfva höjd, så väl på vester som norra och östra sidorna, deraf tillräckligt material ansågs böra vinnas.» Man hade redan tidigare beslutat om hela den södra murens nedrivning för samma ändamål. Enligt stämmoprotokoll 1874 skulle »Kyrkogårdsmuren vid vägen och klockaregården på den yttre sidan pinnas och irappas». Detta torde tyda på att den gamla muren var lagd i bruk samt rappad på utsidan.

Ingångar

Till kyrkogårdens äldsta del leder två ingångar, en i väster och en i söder. Två av ingångarna markeras

genom stigluckor. Den västra stigluckan (fig 190), som fick sin nuvarande utformning vid en ombyggnad 1854 (st prot) är kyrkogårdens huvudingång. Den är tryckt spetsbågig, uppförd av sandsten och kalksten, putsad och vitkalkad samt täcks av ett tegeltak. Vid bågens inre anfang profilerade lister av kalksten och sandsten. På östra sidan är i kapitälhöjd två huvuden av kalksten inmurade, på norra sidan Petrus med nyckel (fig 189) och på södra sidan troligen Paulus, attribut saknas (fig 188). Båda huvudena är starkt vittrade, vilket försvårar tidsbestämningen. I sitt ursprungliga skick torde stigluckan ha uppförts under 1200-talet. Förberedelser görs, när detta skrivs (1969), att rekonstruera den medeltida stigluckan.

Den södra stigluckan (fig 192) uppfördes 1944 efter ritningar av sedermera landsantikvarien Gunnar Svahnström med äldre beskrivningar samt andra

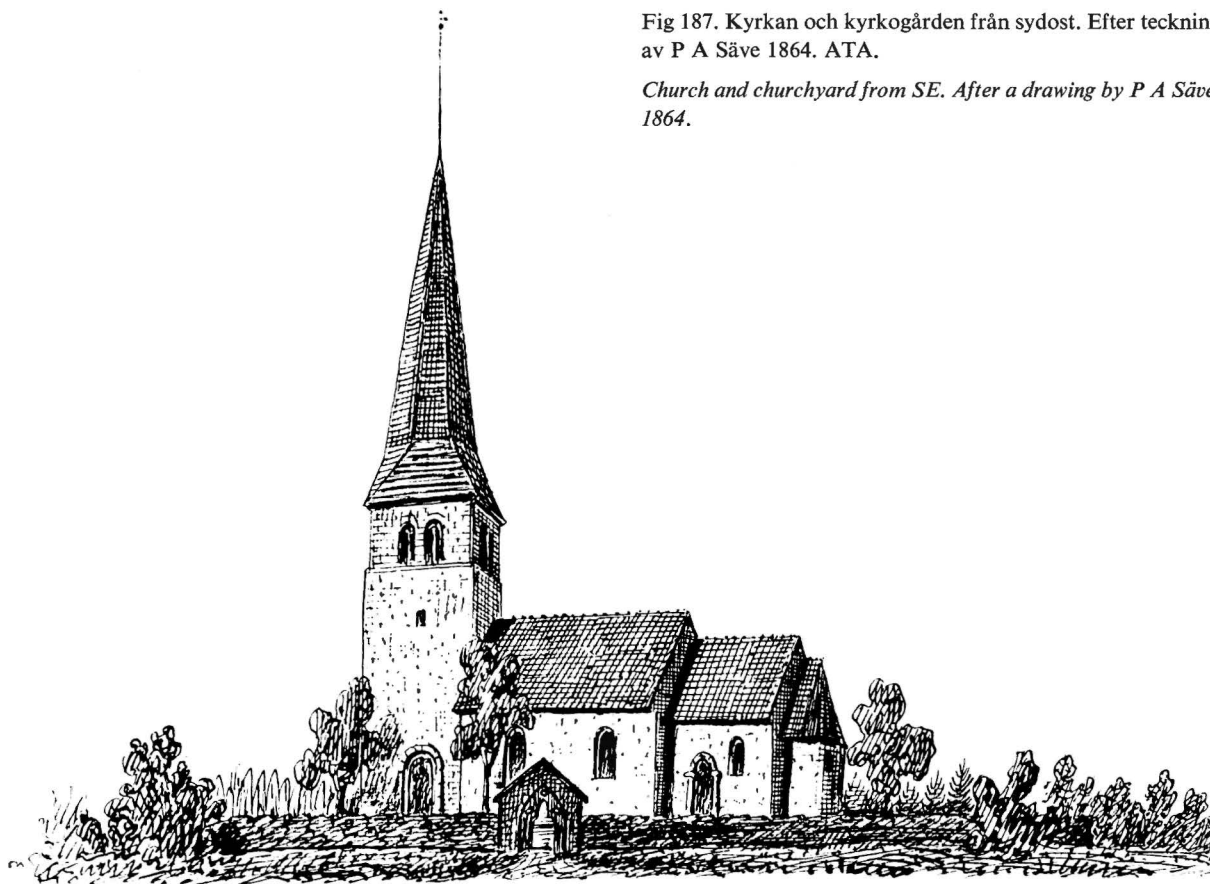

Fig 187. Kyrkan och kyrkogården från sydost. Efter teckning av P A Säve 1864. ATA.

Church and churchyard from SE. After a drawing by P A Säve, 1864.

Fig 188. Huvud av kalksten, Paulus (?), på västra stigluckans östra sida. Foto 1967.

Limestone head, St Paul (?), on E side of lichgate.

Fig 189. Huvud av kalksten, Petrus, på västra stigluckans östra sida. Foto 1967.

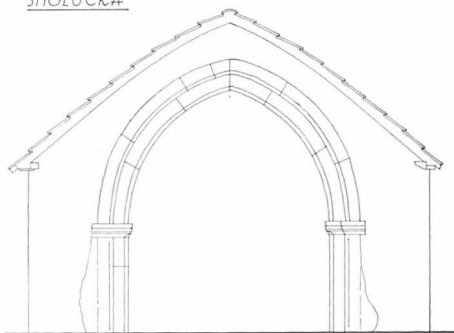
Limestone head, St Peter, on E side of lichgate.

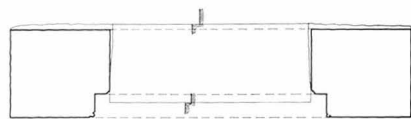
Fig 190. Västra stigluckan från nordost, medeltida, men ombyggd 1854. Foto 1967.

W lichgate from NE; medieval, but rebuilt in 1854.

STIGLUCKA

FASAD MOT VÄGEN.

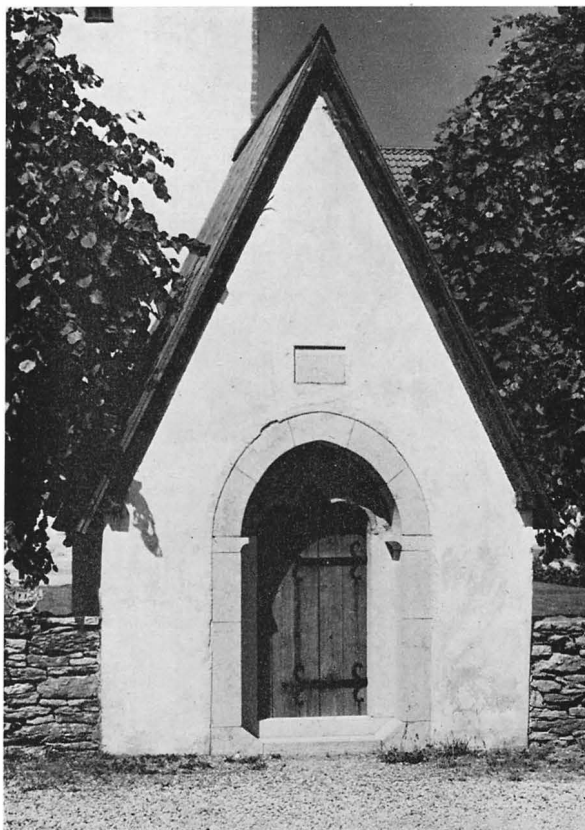

PLAN.

Fig 191. Västra stigluckan, 1:60. Uppm J Söderberg 1943–44.

W lichgate, scale drawing.

medeltida stigluckor som förebilder.⁸ På ungefär samma plats fanns en äldre stiglucka fram till 1880, då den revs samtidigt med kyrkogårdsmuren för att ge material till skolhuset, som fortfarande är beläget söder om kyrkan.

Den nuvarande stigluckan är byggd av kalksten samt putsad och vitkalkad. Den täcks av ett brant sadeltak av vattrandade, tjärade bräder. Den södra bågens trubbigt spetsbågiga omfattning är utförd i huggen kalksten. Medeltida tympanonskiva av kalksten ornerad med blad och blommor i relief (fig 193). I södra röstet är en kalkstensplatta med huggen inskrift inmurad: »Återuppförd 1944.» Invändigt täcks stigluckan av ett tunnvalv, i båda långmurarna finns triangelbågigt täckta sittnischer. Dörren, som är placerad i den södra omfattningen, är av tjärade furubräder samt försedd med svartmålade beslag av järn.

Den medeltida stigluckan på samma plats omändrades 1862 (st prot). »Porten mot Klockaregården skulle repareras på sådant sätt, att det höga taket och hvalvet borttages och porten muras till samma form och utseende med den åt landsvägen.» Den fick härvid det utseende som framgår av teckningen fig 194. Denna ombyggnad observerades av Brunius (III, s 126), som beskriver den ursprungliga stigluckan på följande sätt: »Å kyrkogårdens södra sidomur ses en genomgång, som betäckes med ett tunnvalv och har en rakspetsig sittnisch i hvarje insida. Utåt stå poster på tröskel och uppbära en trebladig båge, hvilken siras med tre stora rosor och två spetsiga klöfverblad. Inåt finns en bred och rundbågig omfattning.» Den rekonstruktion som utfördes 1944 följde i stort sett denna beskrivning.

Utvidgningar

Kyrkogården utvidgades 1905 och 1913 med ett stort område åt öster (fig 186). I söder och öster omgärdas denna del av kalkstensmurar. Ingång i öster flankerad av två murade portstolpar, enkla svartmålade järngrindar. 1951 företogs åter en utvidgning av kyrkogården, även denna gång åt öster,

Fig 192. Södra stigluckan, uppförd 1944 efter förslag av G Svahnström. Foto 1967.

S lichgate, erected in 1944, designed by G Svahnström.

Fig 193. Södra stigluckans södra omfattning med medeltida ornerad tympanonskiva. Foto 1967.

S surround of S lichgate, with medieval, carved tympanum.

men också åt norr. Åt öster och delvis åt norr omges denna nya del av kallmur av kalksten med ingångar i öster flankerade av murade stolpar täckta av sandstensplattor samt med svartmålad grindar av järn. Hela kyrkogården kantas av planterade lövträd och buskar.

Begravningskapell och bodar

I den gamla kyrkogårdens sydöstra hörn uppfördes 1941 ett begravningskapell av kalksten och sandsten under sadeltak täckt av tegel efter ritningar av arkitekt H Du Rietz.

En materialbod utformad som en medeltida stiglucka uppfördes vid kyrkogårdens norra mur år 1951 efter förslag av arkitekt Olle Karth. Den är byggd av kalkstensflis samt putsad och vitkalkad, täckt av ett brant sadeltak av vattrandade falbräder (se fig 213).

En tid, troligen från 1700-talets slut, fanns en magasinsbyggnad på kyrkogården invid långhusets norra mur. Den ansågs vid en visitation 1887 såsom vanprydande och revs vid restaureringen 1896.

Timsten

På den gamla kyrkogårdens södra del framför tornets södra portal är en timsten uppställd (fig 196). Den består av ett medeltida knoppkapitäl av ljusröd kalksten, som möjligen ursprungligen tillhört tornets ljudgluggar. Dess översida används som visartavla med inhuggna siffror. Visaren som varit av järnplåt är bortbruten. Timstenen vilar på en sockel av sandsten. Total höjd 80 cm. Den uppställdes ursprungligen på kyrkogården 1767 (se nedan).

Grundmurar på kyrkogården

Södra delen av den gamla kyrkogården har vid ett par tillfällen varit föremål för utgrävningar. Den första företogs redan 1767 av församlingsborna själva under ledning av skolmästaren, men skildras i en tryckt redogörelse av visbyrektor Israel Åkerman 1774.⁹ Av denna skrift framgår att utgrävningen kom till av en slump. En timsten skulle sättas upp på kyrkogården våren 1767, varför man lät gräva ett hål söder om kyrkan. Detta fick en tid stå

Fig 194. Södra stigluckan före dess rivning 1880. Efter teckning av A T Gellerstedt, ATA.

S lichgate before it was demolished in 1880. After a drawing by A T Gellerstedt.

öppet, vilket medförde att det nattetid »i löndom» blev förstorat av några personer, som trodde sig kunna hitta den skatt, vilken enligt traditionen skulle vara gömd på kyrkogården. Då detta meddelades i kyrkan påföljande söndag, beslöt församlingen att fortsätta grävningen i hopp om att påträffa skattgömman. I stället stötte man på en »underjordisk byggnad», d v s grunden till en troligen under medeltiden uppförd byggnad. Åkerman lämnar följande redogörelse för utgrävningen (bokstäverna och siffrorna hänvisar till fig 195). »Söder om timstensstocken Lit. G, hwilken står söder om Kyrkan Lit. H. funno de wid pass ett qwarter neder i jorden, twenne pipors orificium Lit. A. B. Dessa pipor äro af kalk och sten upmurade, innanföre iholiga rapgade och slätade. Diametern på hwardera är något öfwer ett qwarter, hwarefter perpherien i rundel lätteligen kan aftagas. Emellan desse två stenpipor, som stå bredowid hwarannan, lika nära jordytan, och ligga perpendiculairt (vågrätt) i jorden, är tre alnars afstånd lös jord. Hwarderas öfversta ökning hölgdes af en tun sandsten wid pass I tumm tjock, och emedan de allena kommit jordytan så nära hålles de ensamna ännu öppna, så att de kunna ses af hwar man. Oftanämnde pipor, som stodo såsom af-

skilda utposter, följde man såsom en ledstång, med grafningen, i afsigt at träffa deras början eller grund, men då man hunnit 2 alnar djupt pendel-rätt uti jorden, mötte man en mur N:o I som åter stack djupare neder i jorden. Denna murens öfwersta kant, som dock låg skylder med 3 alnars jord, följde man med Horizontelle grafning, och blef warse öfwersta pipmunden af en annan pipa Lit. C.»¹⁰

Den mur som påträffades var ganska bred, 1 1/4 aln (ca 75 cm), och av redogörelsen att döma lagd i kalkbruk. Varje mursida var ca 6 alnar (ca 360 cm) lång och bildade en kvadrat som dock var öppen mot söder. Den ersattes på denna sida av de två ovan omtalade smalare »piporna», som var betydligt högre belägna. Vid den fortsatta utgrävningen påträffade man både i den västra och den östra muren runda fördjupningar, »pipor», som vid mynningen var omgivna av gråstenar samt täcktes av stora stenplattor. I kvadratens mitt, där timstenen skulle placeras, fann man på ca 120 cm djup en stor sandsten (ca 105 × 60, tj ca 60), som vilade på en »solid mur» av kalksten i bruk. Åkerman skriver härom: »Mångårigheten hade så fast knutit denna muren tillsamman, at kalken war lika hård med stenen om icke hårdare; wid somliga kalkflingor såg

man, likasom samman wuxit med ytan utaf träd, hwilket war stenvandlat, utaf hwad orsaker, må förfarnare Mineralogi döma.»¹¹

Någon klar bild av vad som påträffades ger inte Åkermans beskrivning. Hans redogörelse är av allt att döma en efterhandsrekonstruktion, vilket naturligtvis gör hans berättelse tvivelaktig som källa. Inte desto mindre finns här detaljer, som visar att Åkerman försökt att skildra utgrävningens händelseförlopp och återge det påträffade så troget som möjligt.

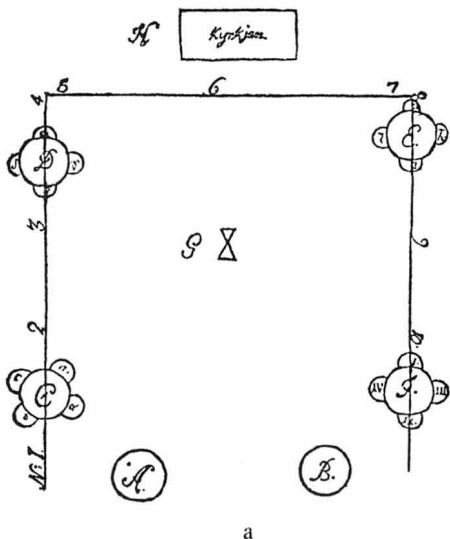
År 1813 företogs ännu en utgrävning av de märkliga lämningarna på kyrkogården, denna gång med medel ställda till förfogande av Vitterhetsakademien. Undersökningen utfördes av löjtnanten vid Svea artilleriregemente A E Kalmberg, som till Akademien inlämnade en skriftlig redogörelse.¹²

Fig 196. Timsten utförd på medeltida knoppkapitel av röd kalksten, sockeln av sandsten. Foto 1967.

Gnomon of red limestone, made from a medieval bud capital; sandstone pillar.

Fig 195. Planritning av de grundmurar som påträffades vid en utgrävning på kyrkogården 1767. Rekonstruktion av J Åkerman 1774.

Plan of foundations found in 1767 during excavations in the churchyard. Reconstruction by J Åkerman, 1774.

Av denna framgår att resultatet knappast kunde kasta nytt ljus över »forntidens» utformning eller ursprungliga användning. Det visade sig nämligen att man vid grävningen 1767 hade nedbrutit nästan hela murverket. Löjtnant Kalmberg tillkallade en sockenman, Pehr Hulte, som deltagit i grävningen 46 år tidigare. Denne hade i mångt och mycket från Åkermans skrift helt avvikande åsikter beträffande murverkets utseende. Med tanke på det stora tidsavståndet måste man dock starkt ifrågasätta sagesmannens trovärdighet. Undersökningen 1813 måste därför sägas ha gett ett mycket obetydligt praktiskt resultat.

Emil Ekhoft, som mycket utförligt beskrivit Hemse stavkyrka,¹³ diskuterar naturligtvis dessa grundmurar ingående. Trots stora svårigheter kom-

mer han till resultatet att de säkerligen utgjort grunden till stavkyrkan. Detta fastän han måste ha känt till att de påträffade murarna synbarligen sträckte sig i nord-sydlig riktning och för övrigt ej alls stämmer med den av Ekhoﬀ själv rekonstruerade planen.

Den som senast behandlat ämnet är Sune Lindqvist, som med utgångspunkt från en liknande anläggning på Sanda kyrkogård förmodar, att den kan ha utgjort grunden till en klockstapel.¹⁴ De »pipor», som så ofta omtalas i Åkermans redogörelse skulle enligt Lindqvist ha uppkommit genom kringmurning av vertikalt ställda stolpar, vilka bildat stommen i en klockstapels understa våning. Att man på detta omsorgsfulla sätt förankrat de bärande stolparna, skulle bero på att konstruktionen härigenom lättare skulle motstå de stora påfrestningar som ringning med stora malmklockor medförde. Lämningsarnas läge på kyrkogården samt vetskapen om att ett klockbärande torn uppfördes först under

1200-talets senare hälft talar för Lindqvists antagande. Ingenting tyder heller på att stavkyrkan skulle ha haft någon klockbärande anordning i form av en takryttare eller annan tornbyggnad. Det är således mycket troligt att kyrkan under lång tid hade en fristående klockstapel och att det var grunden till denna som påträffades vid utgrävningen 1767. Några liknande anordningar för en klockstapel har ej anträffats på Gotland medan däremot ett fynd av jordgrävda stolpar till en medeltida klockstapel är känt från Hammarö kyrka i Värmland.¹⁵ De grundmurar på Sanda kyrkogård som Lindqvist nämner skulle ha tillhört en byggnad som varit 10 alnar (ca 6 m) i fyrkant. Han förmodar att de kan ha utgjort grunden till en klockstapel, men måtten tyder snarare på att det kan ha rört sig om resterna av en kastal. Den ännu bevarade kastalen i Gothem är nära sex meter i fyrkant och den förmodade kastalen i Ardre är 5,5 m (SvK Go IV s 63; IV s 779).

STAVKYRKAN

Hemse kyrka genomgick 1896 en omfattande restaurering efter förslag av arkitekt Erik Lallerstedt och med byggmästare Nils Pettersson, Visby, som verkställande arbetsledare. En av de första åtgärderna som härvid vidtogs var att ersätta det gamla brädgolvet i långhuset med ett nytt. När man påbörjade detta arbete befanns att en stor del av de gamla golvtiljorna utgjordes av väldiga plankor av ek, som på den nedåtvända sidan var konvexa och i flera fall prydda med snidad ålderdomlig ornamentik. Det stod genast klart att dessa plankor ursprungligen använts för annat ändamål, nämligen i en mycket gammal byggnad, troligen en kyrka.

Byggmästare Pettersson anmälde genast det märkliga fyndet till Riksantikvarieämbetet, som uppdrog åt fil dr Emil Ekhoﬀ, specialist på äldre träbyggnader, att omedelbart ta itu med det viktiga undersökningsarbetet. I sitt omfattande arbete om Svenska stavkyrkor skriver Ekhoﬀ:¹⁶ »Samma dag jag erhöﬀ meddelandet, nedreste jag till Gotland och befann mig följande förmiddag vid Hemse kyrka. En del av virket låg ännu på sin plats i golvet, det övriga var utfört på kyrkogården. — Något tvivel om, att detsamma ursprungligen utgjort en byggnad, kunde, som sagt, ej finnas och all sannolikhet talade för, att denna varit efter stavkonstruktionens principer, att den varit en kyrka — således en stavkyrka — säkerligen föregångaren till den nuvarande stenkyrkan och utan tvivel det första kristna templet på platsen, allt antaganden vilka ett närmare studium av förhållandena skulle komma att besanna. Fyndet var således av allra största intresse och genom prisvärt tillmötesgående från Hemse församlings sida blev Vitterhets Akademien i tillfälle att inköpa allt det gamla virket, som avgick redan den 11 påföljande september till Statens Historiska Museum.»

Härmed hade ett stort och tidsödande forskningsarbete påbörjats. Alla de tillvaratagna plankorna

och andra trädetaljer granskades minutiöst för att största möjliga klarhet skulle nås beträﬀande stavkyrkans ursprungliga utformning. Resultatet av arbetet publicerade Ekhoﬀ 1914–16 i sitt omfattande arbete, Svenska stavkyrkor, ur vilket följande beskrivning huvudsakligen är hämtad.

På grund av brist på utrymme kunde ej stavkyrkan i dess helhet ställas ut i det dåvarande museets lokaler, som var inrymda i Nationalmusei byggnad på Blasieholmen. Man fick nöja sig med kyrkans västfasad med dess rikt snidade portalomfattning (fig 198). Det övriga materialet måste under lång tid magasineras i väntan på den slutliga rekonstruktionsuppställningen 1941 i Historiska museets nya lokaler vid Narvavägen (fig 197). Inv nr 10232.

Material

Det påträﬀade stavkyrkomaterialet visade sig huvudsakligen vara av ek, men även några bräder och andra detaljer av furu tillvaratogs. Av ek: — 1. Sex grova bjälkar av varierande längd och med nästan kvadratisk genomskärning. — 2. Två något smäckrare bjälkar med rektangulär genomskärning. — 3. Trettioåtta ca 3 m långa plankor med »plankonvex» genomskärning. — 4. Sex kortare (några stumpar) av samma typ som föregående. — 5. En lång bred plankor med ena sidan plan, den andra mycket svagt konvex. — 6. Två rikt snidade konvexa plankor samt ett fragment av en liknande. — 7. En smal tunn bräda eller ribba. — 8. En plan plankor med nåt i ena kanten. — 9. Ett ornament i genombrutet arbete (fig 205).

Av furu: — 1. Ett kolonnkapitäl (fig 202). — 2. En plankor med ristade cirklar.

Beträﬀande den ursprungliga användningen av detta material i stavkyrkan står det klart att de grova bjälkarna (1) använts som syllar, de smalare bjälkarna (2) varit hammarband, de stora plankorna

(3–5) väggbräder, de rikt snidade plankorna (6) hört till portalomfattningen, medan den smala ribban (7) troligen varit en lös fjäder. De återstående delarna (8–11) är svårare att med säkerhet placera in i deras ursprungliga funktion i stavkyrkan.

Syllarna, av vilka således 6 var bevarade, har vid ändarna urtagningar och tappar för sammanfogning med vinkelstående syll, samt på översidan en 5–6 cm djup nåt (fig 203). De är ej tjärstrukna på någon sida, vilket kommer att förklaras av stavkyrkans konstruktion nedan.

Av hammarbanden var endast två bevarade, ca 9 m långa ekbjälkar, 35 × 17 i genomskärning. De har i övre kanten 9 raxsidiga urtagningar, av vilka de två yttersta är något större än de övriga. I nederkanten har båda hammarbanden en längsgående djup nåt. På yttersidan är de ornerade med korsvis ställda koncentriska cirklar, d v s samma typ av ornering som förekommer på väggplankorna. Spår av tjärstrykning på yttersidorna.

Väggplankorna utsattes tyvärr för mycket stora omändringar i samband med att de nedlades som golv i stenkyrkan. Inte någon av plankorna har bevarats i ursprungligt skick. De har dels stympats genom avsågning, dels genom avbilning för att kunna infogas i golvet. Samtliga plankor utom en har tillhört stavkyrkans ytterväggar. Till sin utformning är väggplankorna breda och tjocka med ena sidan plan, den andra (yttre) starkt konvex. De består av klivna stammar, vilket innebär att konvexiteten är naturlig. Upptill har plankorna en några cm tjock tapp, lika bred som plankan. För att övergången från plankans hela tjocklek till den tunnare tappen skulle bli naturlig har den övre delen en »avbladning» med svängda sidokonturer, som löper i en skarp spets ned till plankornas mittrygg. På detta sätt har man förenat en konstruktiv nödvändighet med en estetiskt tilltalande effekt, som ger sin karaktär åt hela väggen. På båda långsidorna har plankorna 4–5 cm djupa och 3–4 cm breda vinkelräta nåtar. Genom avbilning av kanterna då de nedlades

i golvet saknar dock flera av väggplankorna nåtar helt eller delvis.

Samtliga väggplankor är ornerade på den yttre, konvexa sidan inte endast genom den nyss omtalade delvis konstruktivt betingade »avbladningen» utan också genom i grupper ställda koncentriska cirklar (fig 199). Cirklarna som i allmänhet är sex st är nästan undantagslöst placerade i omedelbar anslutning till »avbladningen» (fig 199). Denna ornering, som ju även förekommer på hammarbanden, är synnerligen vanlig under medeltiden bl a på möbler.¹⁷ Den är också företrädd på några bräder i Alskogs kyrkas torn, vilka troligen ursprungligen använts som väggplankor i en byggnad uppförd i stavteknik (SvK Go V s 184, fig 199).

De flesta väggplankorna visar på yttersidan spår efter tjärstrykning. Enligt Ekhoﬀ kan man med hjälp av tjärans förekomst avgöra om plankan varit placerad på norra eller södra sidan. På den mera skyddade norra sidan har tjäran bevarats så väl att orneringen dolts nästan helt, medan den på södra sidan är helt försvunnen. Ekhoﬀ anser att detta jämte andra förslitningar som är tydligt märkbara i ekvirket visar att stavkyrkan stått avsevärd tid.

Portalomfattningen är det bevarade materialets rikast utformade delar (fig 200). Trots dess nuvarande mycket stympade skick kan man få en god föreställning om dess ursprungliga utseende. Det som nu återstår är två ornerade sidoplankor samt en liten rest av den bräda som bildat överstycket. Av dessa fragment framgår att omfattningens övre del varit rikt prydd med snidade ornament i form av bandslingor och djurfigurer i runstensstil. Märkligt nog har denna ornamentik koncentrerats till portalomfattningens övre del och ej som i de norska stavkyrkorna, där de oftast helt täcker båda sidoplankorna uppifrån och ända ner till basen.¹⁸ Utom denna ornamentik förekommer även på en av de bevarade portalbräderna samma avbladning, som de övriga väggplankorna har, vilket betyder att portalomfattningen varit anbringad i västväggen med tapp på samma sätt som övriga plankor. Även dessa mycket värdefulla delar av stavkyrkan råkade tyvärr ut för stympling i samband med att bräderna omändrades till golvplankor i den nybyggda stenkyrkan. Utom avsågningen nedtill samt nedbilningen mitt på plankan varvid man ej tycks ha tagit notis om den

Fig 197. Stavkyrkan rekonstruerad i SHM, västra fasaden. Foto 1963.

The stave church reconstructed in the Museum of National Antiquities.

Fig 198. Stavkyrkans västra fasad; ursprunglig uppställning i SHM. Foto ATA.

W front of stave church, as former exhibited in the Museum of National Antiquities.

rikt utformade ornamentiken, har en av omfattningsplankorna utsatts för stympling genom en stor rektangulär ursågning, som förmodligen tillkommit för inpassningen i golvet. Den största, vänstra plankan har på inre sidan i kanten mot portalöppningen spår efter dörrhakar. Det bör påpekas att portalomfattningens övre del, själva bågen, är felaktigt rekonstruerad i sin nuvarande utformning. Med hänsyn till ornamentiken på vänster sida omedelbart ovanför öppningen (fig 200), skulle den ursprungligen ha haft en mera tryckt båge, ej som nu med halvcirkelrund form.

Av de lösa fjädrar, som förenat väggplankorna, påträffades kvarsittande i nåtarna åtskilliga avbrutna flisor. Dessutom tillvaratogs ett större stycke av en sådan fjäder, som nedlagts i golvet. Det är en tunn ribba ca 140 cm lång, 7 cm bred och 2,5 cm tjock. Liknande ribbor, fjädrar, har således förenat plankorna genom att inpassas i nåtarna och på så sätt gjort väggen tät.

Bland de övriga föremål av ek, som tillvaratogs vid golvet uppbrytande, märks ett ornament i genombrutet arbete (fig 205), vilket troligen prytt stavkyrkans tak.

Bland de föremål av furu som tillvaratogs fanns ett tärningskapitäl med ett kort kolonnskaf, utfört i ett stycke (fig 202). På de två oskadade sidorna är kapitälet ornerat med koncentriska cirklar, således samma slag av ornering som finns på väggplankorna. Stockens kärna är genomborrad med ett ca 4,5 cm brett genomlöpande hål, vilket möjligen tillkommit för fästande av en sammanhållande tapp.¹⁹ Kapitälens placering i stavkyrkan diskuteras nedan i samband med försök till rekonstruktion av stavkyrkan.

Av furu var också en plankan med samma cirkelornering som på kapitälet. I ena kanten löper en fals, som vid båda ändarna avslutas i en bred nedskärning. Liksom kapitälet saknar plankan helt spår efter tjärstrykning.

Stavkyrkans plan

Genom att syllarna lyckligtvis var bevarade till hela sin längd är det möjligt att fastställa stavkyrkans ursprungliga plan och därigenom även beräkna långhusets och korets längd och bredd. Den enda av syllarna som ej bevarats är den som förenat långhuset med koret, dessutom saknas en stor del (ungefär hälften) av den syll som utgjort underlaget för korets södra vägg. Trots detta kan man således med det bevarade materialets hjälp med ganska stor säkerhet rekonstruera planen (fig 206). Det visar sig härvid att hela kyrkans inre längd blir ca 11,1 m, långhusets längd ca 7,7 m, bredd ca 4,6 m, korets inre längd ca 3,4 m, bredd ca 3,1 m. Alltså ett kyrkorum med ganska små dimensioner.

Beträffande syllarnas hopfogning kan konstateras att den skett efter enkla konstruktionsprinciper. De

har ej hakats över varandra, utan är antingen skurna halvt i halvt, eller har bladats in i varandra. I några av hörnen har man stärkt sammanhållningen med smala sprintar, förmodligen av trä.

Av de bevarade syllarna kan inte endast kyrkans plan och storlek utläsas. De visar också var stavkyrkans ingång var belägen. Den syll som måste ha varit placerad i väster har nämligen på mitten ett ca 85 cm:s avbrott i nåten, vilket bör tolkas så att dörröppningen var belägen här. Några andra spår efter öppningar i väggen finns ej, varför kyrkan troligen endast haft *en* ingång. Av korets södra syll, där man kunde vänta sig spår efter en koringång, är visserligen bara västra delen bevarad, men eftersom en förmodad öppning rimligtvis borde ha varit placerad just här, kan man utgå ifrån att någon sådan ej funnits.

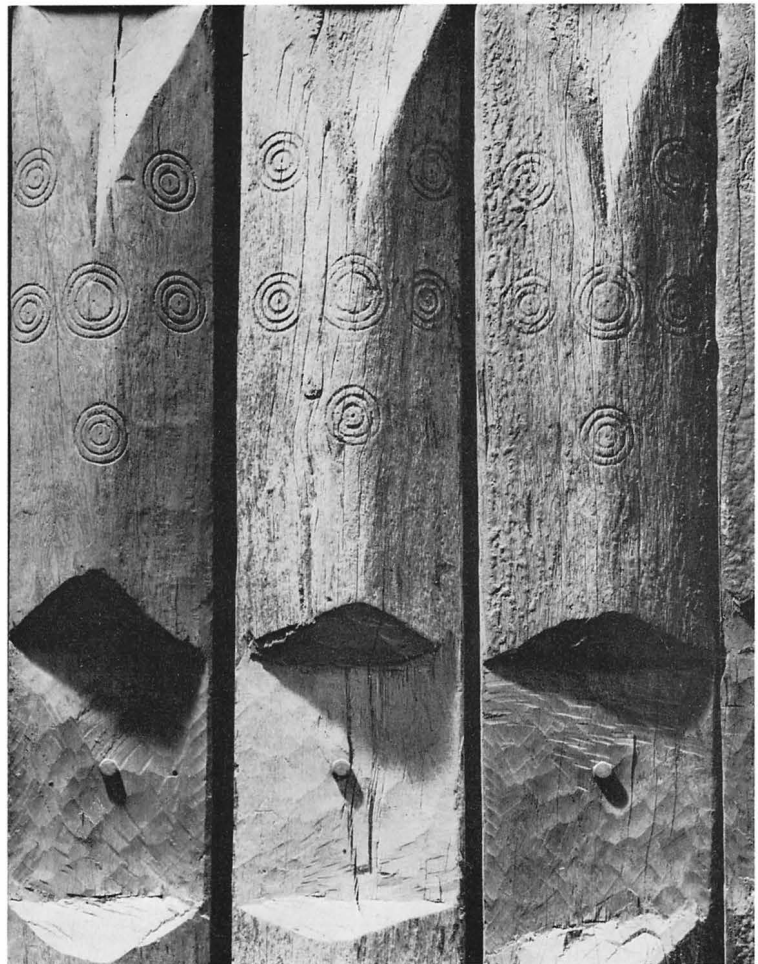

Fig 199. Några av stavkyrkans väggplankor med ornering och avbladning, nederst sekundär avbilning. Foto 1969.

Wall planks from stave church with ornament; bottom secondary hewing.

Fig 200. Stavkyrkans rekonstruerade portalomfattning med snidade ornament. Foto 1969.

Reconstruction of portal surround of stave church with carved ornament.

Väggarnas konstruktion

Stavkyrkans väggar kan med hjälp av det bevarade materialet rekonstrueras helt till både utformning och konstruktion, med undantag för hörnen. Samtliga väggplankor har nåt i båda kanterna. Hopfogningen har således skett med lös fjäder, d v s en tunn ribba som inpassats i två motstående nåtar (fig 203). Rester av sådana smala ribbor påträffades, som ovan omtalats, dels som avbrutna kvarsittande splitter här och var i plankornas nåtar, dels i form av en tämligen väl bevarad fjäder som tillvaratogs med det övriga materialet 1896.

En annan viktig konstruktionsdetalj som gäller kyrkans väggar kan man utläsa av syllarnas utformning samt den viktiga faktorn att spår av tjära saknas på dessa. Man måste på grund härav tänka sig att väggplankorna vid nedre änden (som tyvärr alla avsågades vid inpassningen i golvet) ej var plana ända ner, utan i höjd med syllens överkant var formade till ett hak, som skulle gripa in i syllens nåt och att således väggplankans yttersida låg utanför syllan (fig 203). Härigenom fick syllan ett verksamt skydd mot väta. Tjärstrykning blev ej nödvändig och kunde ej heller utföras, eftersom syllan var dold av

väggplankorna. Frånvaron av spik- eller nagelhål på syllarna visar också att väggplankorna ej kan ha varit fastnaglade utanpå syllarna, vilket även det talar för den här ovan relaterade, av Ekhoﬀ förmodade konstruktionen.

Vad konstruktionen av kyrkans hörn beträﬀar är vi betydligt sämre underrättade, eftersom intet av det i övrigt väl bevarade materialet kan hänföras till dessa. Av syllar och hammarband framgår dock tydligt att byggnaden ej haft hörnstolpar av den utformning som de flesta norska stavkyrkorna har.²⁰ Vid syllarnas sammanskrining i hörnen är nåten ej avbruten utan bildar vinkel, vilket innebär att någon hörnstav ej kan ha stått på syllan. Detta framgår även av hammarbandens ändpartier. Ekhoﬀ lämnar flera förslag till hörnens ursprungliga utformning, men stannar till sist för en rekonstruktion med stavkyrkan i Greenstead, England, som förebild. Här utgörs hörnstavarna av grova bjälkar med vinkelformig utskärning, vars båda ytor bildar innerhörnet, medan den rundade delen av bjälken bildar ytterhörnet. I övrigt bör dessa hörnstavar ha varit utformade som de övriga väggplankorna d v s med hak nedtill för fästande i syllens nåt samt med tapp

Fig 201. Detalj av fig 200.
Foto 1969.

Detail of fig 200.

upptill. Om de i likhet med väggplankorna varit avbladade i övre delen är ovissat men antagbart.

Stavkyrkans gavelrösten

Gavelröstena kan ej som i andra fall (t ex Greenstead, England) ha bildats av gavelplankornas övre del, eftersom hammarbandet här skilde de båda delarna åt. Då inga bräder från gavelröstena bevarats finns ingen grundval för en rekonstruktion. Man kan dock förmoda att de i likhet med flera norska stavkyrkor var uppförda av tunnare bräder, som var plana eller åtminstone planare på yttersidan än de övriga väggplankorna. Troligen fick hammarbanden tjänstgöra som rösternas syllar, men det är också an-

tagbart att man ovanpå hammarbandet lagt en särskild syll för röstets bräder.

Korets hopfogning med långhuset

I flera av de norska stavkyrkorna har koret anslutits till långhuset genom två stolpar, som står på långhusets östra syll.²¹ De utgör således korets nordvästra och sydvästra hörnstolpar. Denna form av anslutning mellan kor och långhus har ej använts i Hemse. I stället förenades de båda byggnadspartierna genom två plankor i långhusets östra vägg. En av dessa plankor är bevarad och visar tydligt hur konstruktionen var beskaffad. Plankan har på den konvexa yttersidan en bred ränna eller nåt, som

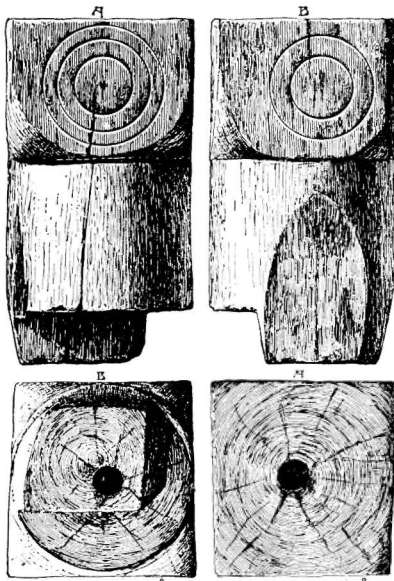

Fig 202. Tärningskapital av furu, från stavkyrkan. Efter Ekhoff.

Square billet pinewood capital, from the stave church.

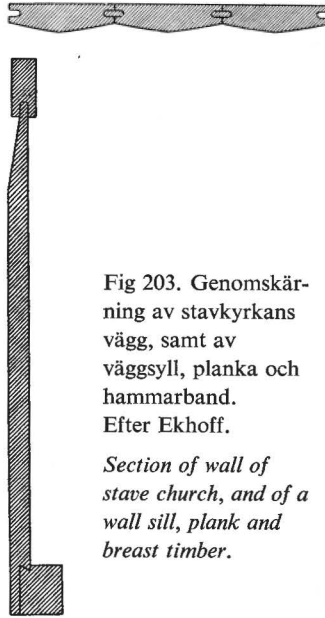

Fig 203. Genomskärning av stavkyrkans vägg, samt av väggsyll, plank och hammarband. Efter Ekhoff.

Section of wall of stave church, and of a wall sill, plank and breast timber.

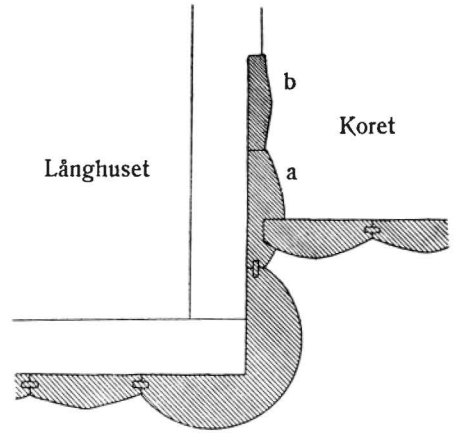

Fig 204. Förmodad konstruktion av stavkyrkans hörn. Efter Ekhoff.

Assumed construction of corner of stave church.

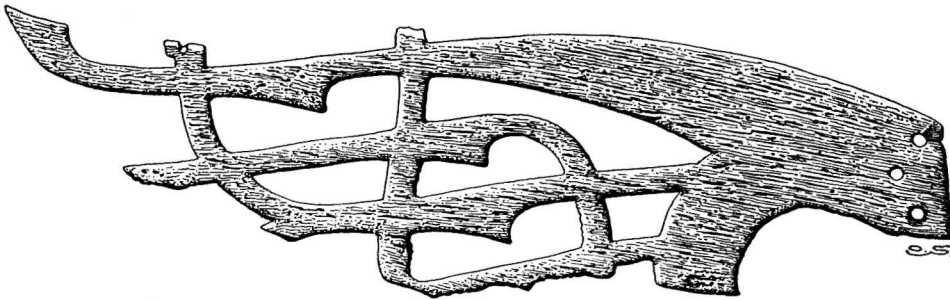

Fig 205. Ornament av ek i genombrutet arbete, möjligen takprydnad. Efter Ekhoff.

Perforated oak ornament, possibly from the roof.

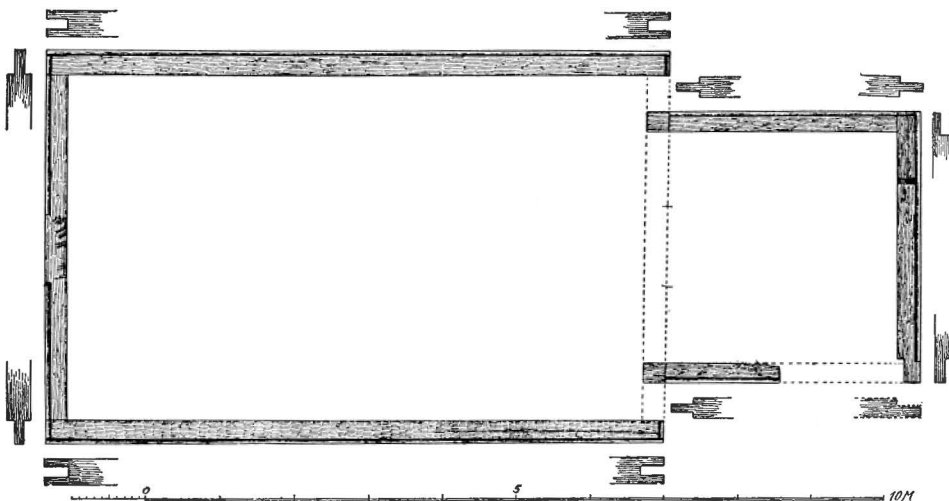

Fig 206. Stavkyrkans rekonstruerade plan. Efter Ekhoff.

Reconstruction of plan of stave church.

Fig 207.
Sammanställning
av det funna
stavkyrkomaterialet.
Efter Ekhoff.

*Arrangement of
stave church
material found.*

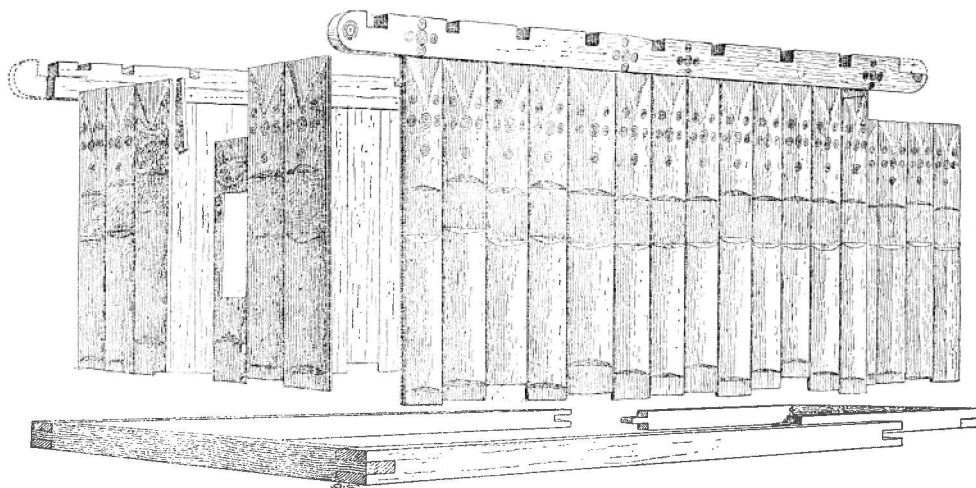
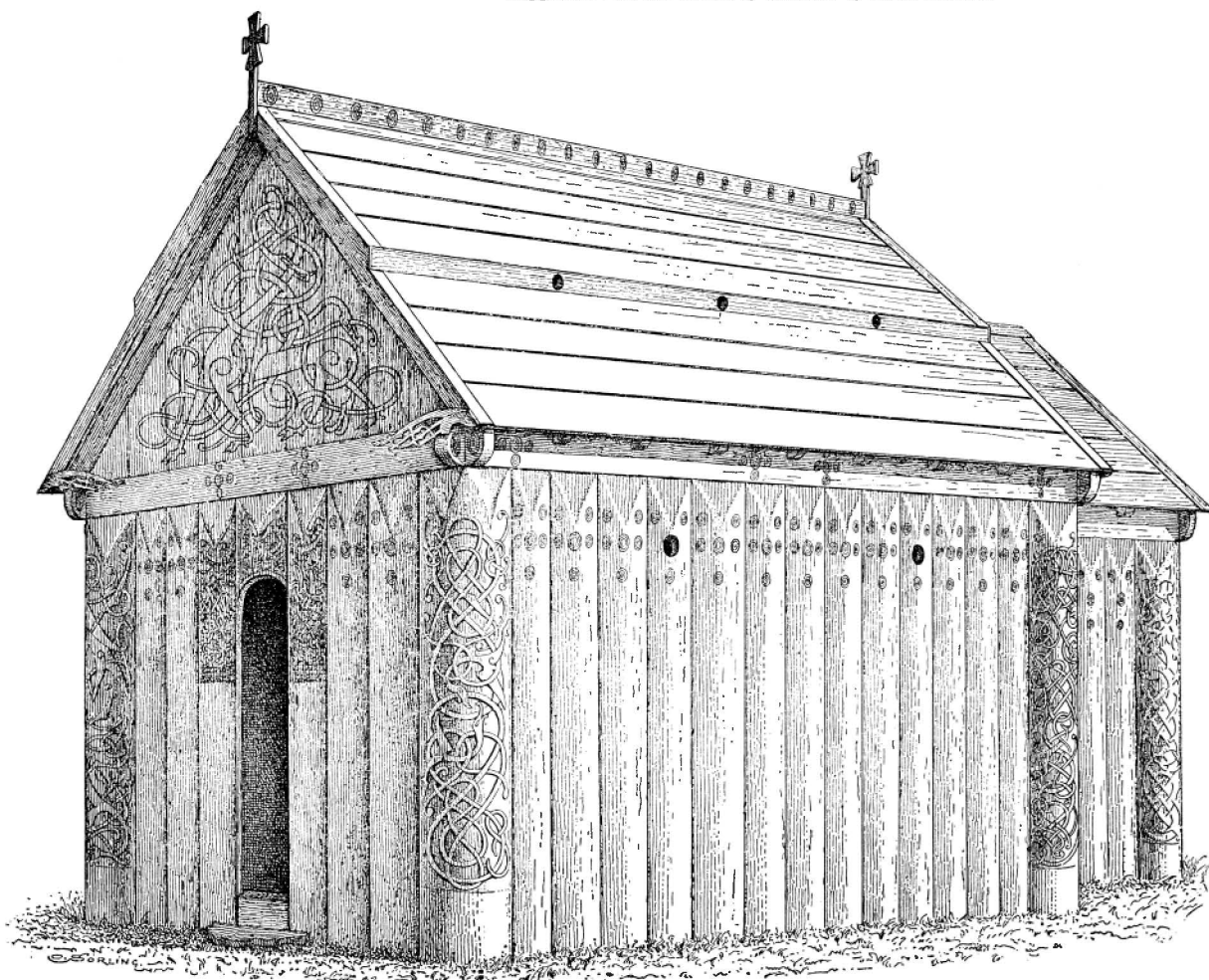

Fig 208. Försök till rekonstruktion av stavkyrkans exteriör. Efter Ekhoff.
Suggested reconstruction of exterior of stave church.

genom sin profil visar att den avsetts att passa för en väggplanka av vanlig plankonvex form. Att den tjänstgjort som anslutningsdel mellan långhuset och koret framgår av att syllarna visar att stavkyrkan varken haft absid, sakristia eller vapenhus. Den bevarade plankan har enligt Ekhoﬀ varit placerad i korets sydvästra hörn.

Korets båda östra hörn kan ha varit konstruerade på samma sätt som antagits för långhusets hörn, dvs en utåt rundad hörnstav som anslöts till väggplankorna med lösa fjädrar.

Väggplankornas ursprungliga längd och därmed långhusväggarnas höjd har genom Emil Ekhoﬀs noggranna beräkningar kunnat fastställas till ca 4,20 m, med hammarband ca 4,45 m. Korväggarnas höjd var ca 3,60 m, således ca 85 cm lägre än långhusets. Som jämförelse nämner Ekhoﬀ att skillnaden i höjd mellan kor och långhus i Hedareds stavkyrka är ca 90 cm, alltså ungefär samma mått.

Fönster

Trots det tämligen rikliga och väl bevarade materialet från Hemse stavkyrka är det många frågor i kyrkans utformning som måste förbli oklara eller helt obesvarade. Hit hör t ex fönstren samt takets konstruktion. Vad fönsteröppningarna beträﬀar har Ekhoﬀ efter jämförande studier av främst de norska stavkyrkorna i sitt rekonstruktionsförslag (fig 208) antagit att långhuset var försett med små runda högt placerade öppningar. Deras mycket små dimensioner skulle förklaras därav att man vid denna tid i Norden ej i allmänhet hade tillgång till glas och att man i stället var hänvisad till att upplysa rummen med vaxljus. Några som helst spår efter fönsteröppningar på de bevarade väggplankorna har ej kunnat observeras, vilket möjligen kan bero på att de plankor som hade sådana ursäkningar ansågs otjänliga vid nedläggningen i golvet.

Tak

En annan viktig detalj som man genast observerar på Ekhoﬀs rekonstruktion (fig 208) är taket, som utformats med den medeltida takstolen i Garde som förebild. Varken av yttertaket eller takstolen har något bevarats från stavkyrkan. Däremot kan man av de bevarade hammarbanden från långhusets norra och södra väggar utläsa vissa fakta om takan-

ordningen. Nedskärningar i dessa visar nämligen att det över långhuset legat sju takbjälkar. Genom spår kring dessa uttag framgår också att takbjälkarna haft yttre »huvuden», som sammanhållit väggarna. De norska stavkyrkorna har i nuvarande skick ofta en rikt utformad takstol, men ingen av dessa är från Hemsekyrkans tid, varför man ej kan göra direkta jämförelser. I stället kan det vara rimligt att som Ekhoﬀ ta den närbelägna Garde kyrkas medeltida takstol som förebild, ett gott exempel på gotländsk träbyggnadstradition från tidig medeltid. Ekhoﬀ har i sin rekonstruktion av kyrkans yttertak förmodat att det täckts av »långsgående plankor» och påpekar att detta förekommit på några av de äldsta norska stavkyrkorna, där man under spåntäckningen funnit en äldre säkerligen ursprunglig beläggning av plankor. I Garde finns en stor del av den till synes ursprungliga takbetäckningen kvar. Den visar att man använt långsgående bräder som underlag för en täckning med tjärad spån. Säkerligen hade man använt sig av samma metod i Hemse. Genom äldre avbildningar och andra källor vet vi dessutom att de äldsta träkyrkorna i Norden i allmänhet hade spåntak.²²

Interiör och inredning

Hur stavkyrkans interiör var beskaffad kan vi med hjälp av det bevarade materialet endast få en antydning om. Det är dock troligt att den liksom de flesta norska stavkyrkorna hade öppen takstol. En tillvaratagen byggnadsdetalj, som är av särskilt stort intresse i detta sammanhang, är det kapitäl av furu, som nämnts ovan (fig 202). Av kapitälens dimensioner att döma bör kolonnen som uppbar det ha varit ungefär lika hög som långhusets väggar. Ekhoﬀ antar att kolonnen kan ha uppburit takstolen, men att den i så fall tillkommit sekundärt, då taket behövde stöd, möjligen på grund av takbjälkarnas allt för kläna dimensioner. Den kan dock även ha tillhört stavkyrkans ursprungliga anordningar. I flera av de norska stavkyrkorna upp bärs takstolarna av kolonner med likartade kapitäl. Sådana förekommer främst i de senare uppförda flerskeppiga byggnaderna, men är även företrädda i äldre enklare typer, t ex i Uvdals stavkyrka från 1100-talet och Nes från 1200-talets början. I båda dessa kyrkor har långhuset en mittkolonn, som förmodas ha bildat kärnan i ett system som uppbar en takryttare.²³

Det bevarade materialet ger tyvärr inga upplysningar om stavkyrkans inredning. Vissa självklara inredningsdetaljer kan dock tveklöst rekonstrueras t ex högaltaret i koret och två sidoaltaren i långhusets östra del. Koret bör ha avskilts från långhuset genom ett skrank av trä. Några enkla bänkar i koret för präst och sångare samt möjligen väggfasta bänkar i långhuset fullbordade troligen denna torftiga inredning.

Stavkyrkans ursprungliga läge

Några otvetydiga bevis för stavkyrkans ursprungliga placering kunde ej påträffas vid undersökningen i samband med stavkyrkomaterialets upptäckt 1896. Möjligen skulle en utgrävning i kyrkan ha kunnat ge svar på denna viktiga fråga, men någon sådan företogs ej. Ekhoﬀ redogör noggrant för de ovan omtalade utgrävningarna på kyrkogården 1767 och 1813 och förmodar att det är grundmurarna till stavkyrkan som här påträffats. Både med tanke på murarnas läge i norr-söder och att måtten ej stämmer med den rekonstruerade stavkyrkans storlek måste dock detta uteslutas.

Under de senaste decennierna har man i hela Skandinavien, till största delen i samband med kyrkorestaureringar, gjort mycket värdefulla fynd, som belyser de äldsta träkyrkornas utformning och deras läge i förhållande till den senare uppförda stenkyrkan.²⁴ Det har härvid visat sig att stavkyrkan nästan undantagslöst har legat på samma plats, oftast innanför stenkyrkans murverk. Ett av de senaste exemplen på detta påträffades 1968 i samband med restaureringen av Garde kyrka ej långt från Hemse. Under det väl bevarade ursprungliga stengolvet i den romanska delen av långhuset fann man här vid en utgrävning ledd av antikvarie Gustav Trotzig sju stolphål av vilka sex i stort sett var placerade parallellt med långhusets norra och södra murar ca 1 m från murverket.²⁵ Det inbördes avståndet mellan hålen var ungefär lika stort och deras diameter (ca 70 cm) och djup (ca 75 cm) överensstämmer liksom fyllningen, som bestod av sand med inblandade fragment av kalkputs. Ett sjunde stolphål, som var avsevärt smalare än de övriga (ca 35 cm), var beläget ungefär i det romanska långhusets mitt, något öster om ett samtidigt påträffat ursprungligt dopfuntsfundament.

Allt talar för att dessa stolphål utgör spår efter en träkyrka med jordgrävda stolpar av en typ som var mycket utbredd i Sydskandinavien, främst i Danmark,²⁶ men som också synes ha förekommit längre norrut t ex i Husaby, Västergötland, där man påträffat liknande stolphål.²⁷

Stavkyrkans datering

Ekhoﬀ daterar stavkyrkan i Hemse till »1000-talets första decennier». Han kommer till detta resultat efter noggranna överväganden och efter studier av hela det skandinaviska stavkyrkobeståndet. Han diskuterar ingående komplicerade konstruktionsdetaljer, som kan utläsas ur det bevarade materialet och han anser att med tanke på de spår efter reparationer och den allmänna förslitning ekvirket uppvisar måste stavkyrkan ha stått avsevärd tid.

Viktigast ur dateringssynpunkt anser han dock naturligt nog ornamentiken på portalens omfattningsbräder vara. Han jämför den med djurornamentiken på de vid denna tid nyligen påträffade »Ardrestenarna», som daterats till tidigt 1000-tal, och finner så stora överensstämmelser i vissa detaljer att han för Hemsekyrkan till samma tid. I en not påpekar han dock att draken på Hemseportalen är bevingad, vilket inte förekommer på Ardrestenarna eller i annan ornamentik från denna tidiga tid. Ekhoﬀ avvisar dock detta med att »Stenen var ett obändigt material, och att därpå framställa en vinge var nog ej så lätt.»

Förekomsten av den bevingade draken, som för övrigt även återfinns på de bevarade portalplanorna från Guldrupe, antyder dock ett sent skede i den sk runstensstilens utveckling. Kontakten med romanska stilimpulser börjar göra sig gällande. Andra forskare som senare sysselsatt sig med problemet har också kommit till slutsatsen att Hemsekyrkan knappast kan dateras tidigare än till omkring 1100.²⁸

Hemsekyrkans konstruktion kan också ge ledning vid dateringen. De stavkyrkorester som framgrävts i Lund, bl a S Maria Minor, uppvisar en till synes mera primitiv konstruktion med väggplankorna sida vid sida nedstuckna i jorden.²⁹ De dateras till 1000-talets mitt. Syllramskonstruktionen i Hemse antyder en senare fas i utvecklingen och talar för en sen tillkomsttid, kanske omkr 1100 eller ännu senare.³⁰

NUVARANDE KYRKAN

Kyrkobyggnaden

Hemse nuvarande kyrka är uppförd av sten och består av kor med absid i öster, ett rektangulärt välvt långhus samt ett torn i väster (fig 209). Det är en sällsynt enhetlig anläggning, troligen byggd efter ett bestämt program under loppet av ca 100 år. Koret är kyrkobyggnadens äldsta del påbörjat vid 1100-talets slut. Långhuset, vars grundmurar förmodligen utlades redan i samband med korbygget, tillkom under 1200-talets förra hälft, dock utan valv. Som framgår av tornbågen i långhusets västra mur planerades redan nu ett torn. Detta uppfördes dock först vid 1200-talets mitt. Insättandet av den stora portalen på tornets södra sida samt valvens slagning vid 1200-talets slut eller omkring 1300 utgör slutpunkten för kyrkans medeltida byggnadshistoria. Säkristian tillkom 1896.

Material

Koret med absiden samt långhuset är helt uppförda av sandsten,³¹ medan det senare byggda tornet till största delen är av kalksten, som i omfattningar, hörnkedjor och portaler är huggen, i övrigt endast tuktad. Hela kyrkobyggnaden är putsad och vitkalkad, vilket senast utfördes vid en yttre restaurering 1960. Putsränder är synliga här och var på korets och långhusets hörnkedjor (ca 20 cm fr hörnet) samt på tornet (ca 21–24 cm). Koret, absiden och långhuset har låga skråkantsocklar i förband, medan tornet har en något högre skråkantsockel, som ej ligger i förband med långhusets sockel.

Fig 209. Hemse nuvarande kyrka från sydost. Foto 1967.

The present Hemse Church from SE.

Ingångar

Korportalen (fig 217) av sandsten är tvåspråkig, rundbågig med flankerande kolonnetter i det yttre språnget, vilka fortsätter i en arkivolt, samt med profilerade anfangslistor. Tympanonskivan är trifolieformad med knutornament i svicklarna (fig 218). Portalens utformning, främst anfangslistens profiler, överensstämmer i stort sett med Lye kyrkas nuvarande nordportal, som troligen ursprungligen tjänstgjort som korportal (SvK Go V s 15, fig 15). Den dateras till 1100-talets senare hälft.

Portalens inre smyg avslutas uppåt i en trubbig triangelbåge och har på sidorna omfattning av huggen sandsten. Bomrännor i både öster och väster, den östra längst. Träbommen är bevarad in situ.

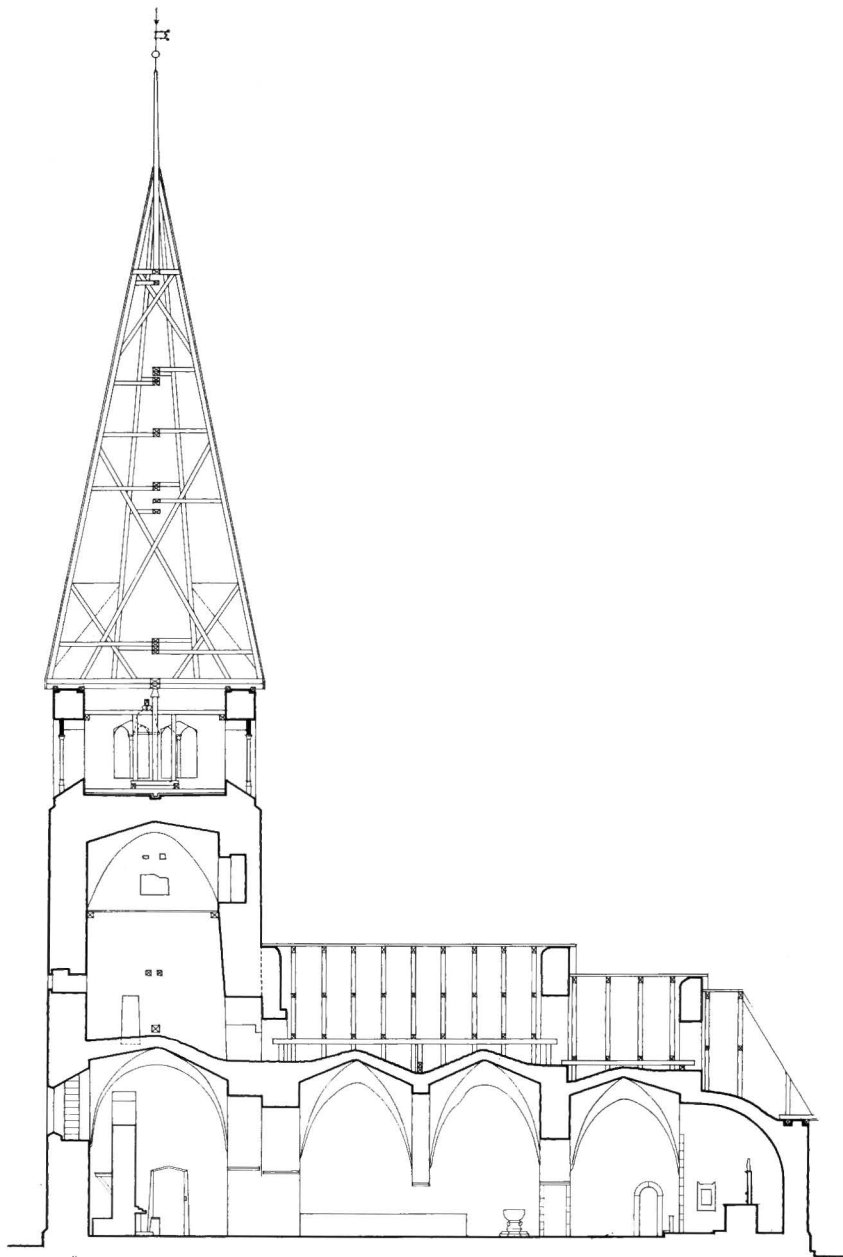
Dörr av stående ekbräder, utvändigt fernissad invändigt brunbetsad. På utsidan beslag av svartmålat smidesjärn. Dörren tillkom i samband med restaureringen 1896.

Tornets norra portal (fig 219) är rundbågig med omfattning av huggen kalksten. Den är enspråkig samt har flankerande kolonnetter, som fortsätter i en skarpkantad arkivolt. Kolonnetterna uppbär kapitäl av sandsten i rik utformning. På det västra kapitälet en örn som med utfällda vingar med näbben griper om den nedåt avslutande vulsten (fig 221). Huvudet är delvis avslaget. Det östra kapitälet är utformat som ett tärningskapitäl med huggen geometrisk ornering i låg relief (fig 220). Tympanonfältet delas i två bågar genom en trepassformad droppsten.

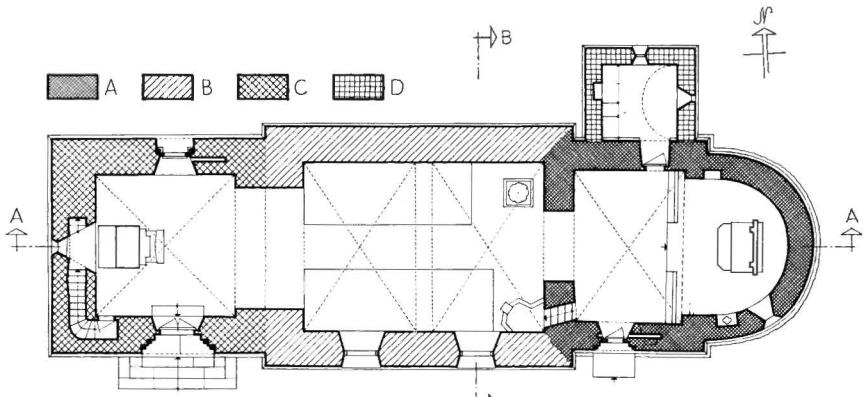
Portalens inre omfattning är snedsmygig och avslutas uppåt i en trubbig triangelbåge. Bomrännor i östra smygen, den västra bomrännan är igenmurad,

Fig 210. Längdsektion mot norr
samt plan, 1:300. Uppm
J Söderberg 1967.

*Longitudinal section looking N,
and plan.*

SKÄRNING A-A

PLAN

Fig 211. Kyrkans södra fasad, 1:300. Uppm J Söderberg 1967.
S front of church.

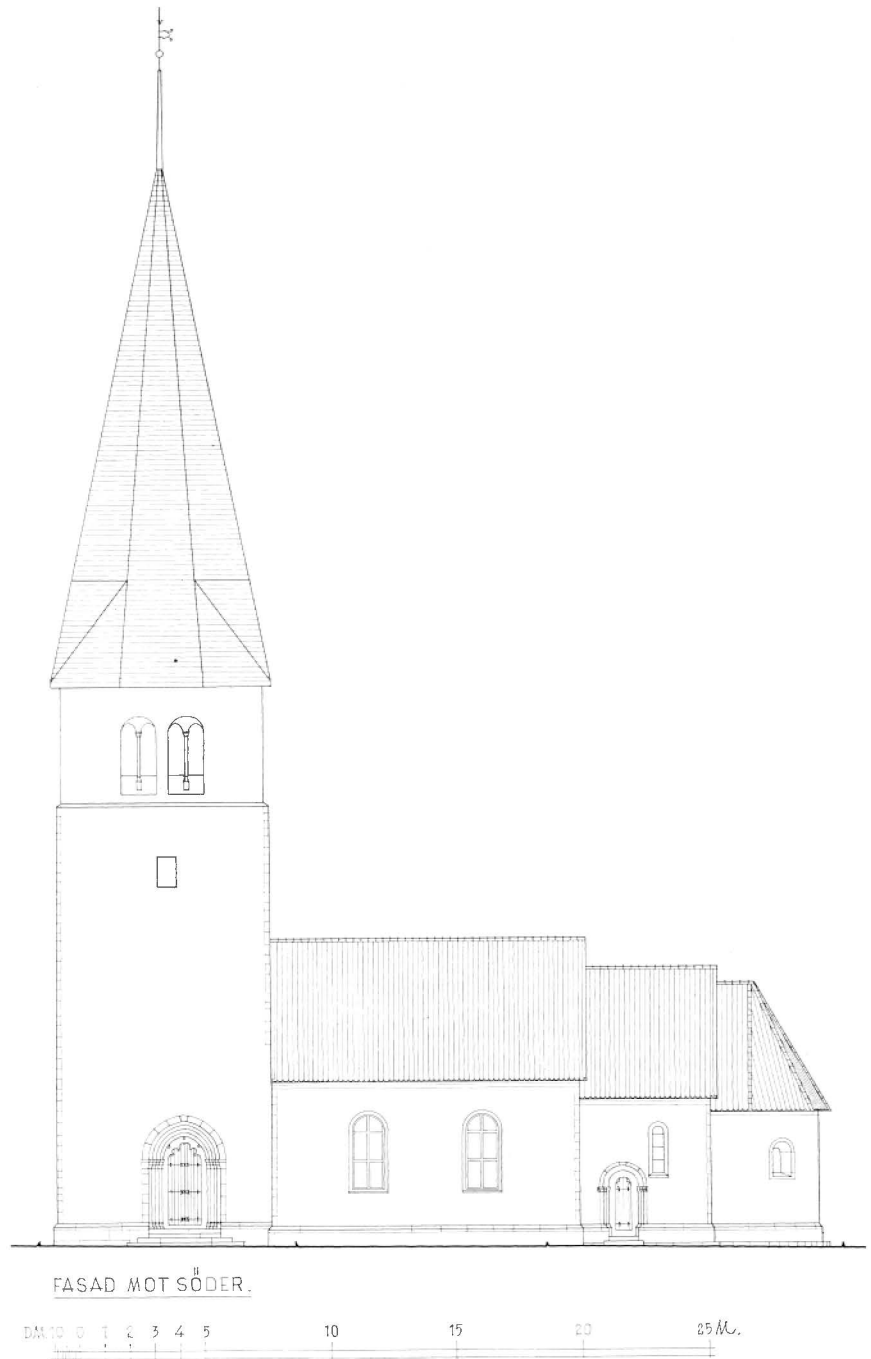
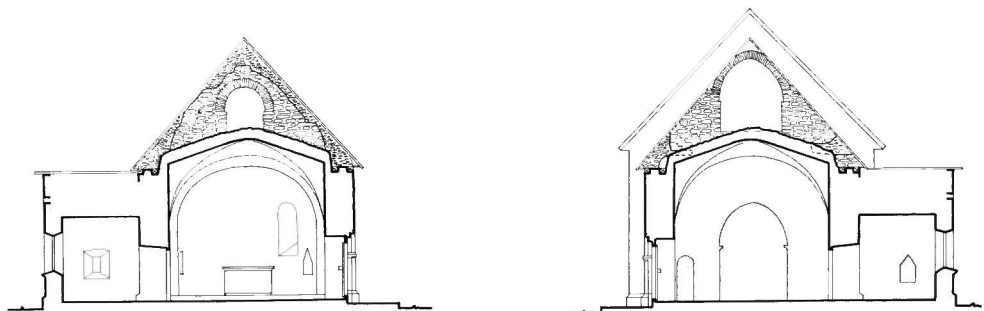

Fig 212. Sektioner av koret mot öster och väster, 1:300.
Uppm J Söderberg 1943-44 och 1967.
Sections of chancel looking E and W.

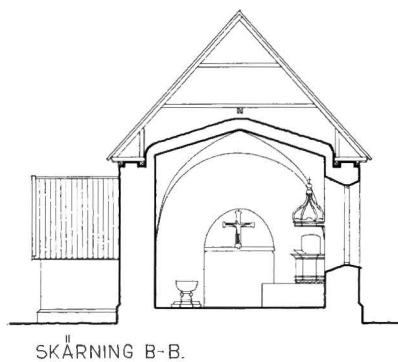

Fig 212 a. Sektion av långhuset mot öster. Uppm J Söderberg 1943-44.

Section of nave looking E.

vilket bör ha skett i samband med målningarnas tillkomst under 1400-talets senare hälft.

Dörr av dubbla stående bräder, utvändigt strukna med tunn tjära, invändigt brunbetsade. Utvändigt försedd med svartmålade beslag av smidesjärn. Dörren tillkom vid restaureringen 1962-63.

Portalen torde ursprungligen ha tillhört långhuset, där den varit placerad i södra muren, nära dess västra hörn, således en tid kyrkans huvudingång. Sprickbildningar under långhusets sydvästra fönster samt en utskjutande trampsten anger var portalöppningen en gång varit placerad. Vid sitt besök i Hemse 1863 såg Brunius »Spår efter en igenmurad ingång... å södra sidomuren närmare vestra ändan.» (Brunius III, s 122).

Tornets södra ingång (fig 222), uppförd av grå, grågul och ljusröd kalksten i växelrikt färgspel, är kyrkans ståtligaste portal och tjänstgör som huvudingång. Portalöppningen är avtrappad, i vinklarna står slipade kolonetter, som i bågen fortsättes i form av rundstavar av samma mått. Arkivolten inre språng är försedd med tre bladformade droppstenar. Under arkivolten enkla kapitäl utan huggen ornering (fig 223). På tröskelstenen står portalens inre poster, som uppbär en konturerad tympanonskiva med droppstenar. Trappformigt lagda stora trampstenar av kalksten leder upp till portalens öppning.

Den inre omfattningen är snedsmygig och avslutas uppåt i en trubbig triangelbåge, hörnkedjor av huggen kalksten. De bomrännor som säkerligen en gång funnits är nu igenmurade.

Den tvådelade dörren av stående ekbräder, ut-

vändigt försedd med rikt utformade svartmålade järnbeslag, tillkom vid restaureringen 1896. På den västra dörrhalvan är en medeltida alnlkare av järn fastsatt (fig 224). Mått: längd 55,5 cm, total längd 70,5 cm, delningstecken på ungefär halva alnen: 27,5 cm samt 28 cm. Den medeltida dörren, bestående av tre breda furuplankor med enkla beslag av järn, förvaras nu i GF (inv nr B 1988). Höjd 361, bredd 144 cm.

Fönster

Absiden har ett litet rundbågigt fönster åt sydost med omfattning av huggen sandsten, inåt starkt snedsmygigt (se fig 214). Det är försedd med blyinfattat antikglas samt gult glas från restaureringen 1896. Troligen har absiden haft flera fönster, men några spår efter dessa har ej kunnat påträffas.

Korkvadraten har ett relativt stort rundbågigt fönster på södra sidan utan huggen omfattning, men med solbänk av kalksten. Den medeltida fönsteröppningen, som var betydligt mindre och säkerligen hade omfattning av huggen sandsten, förstörades kraftigt vid 1800-talets mitt (se fig 216), men återfick vid senaste restaurering den ungefärliga ursprungliga formen.³²

Enligt Brunius (III, s 125) hade koret på norra sidan vid hans besök 1863 »ett litet fyrkantigt fönster». Detta hade förmodligen upptagits under efterreformatorisk tid. Det igenmurades troligen i samband med sakristians tillkomst 1896.

Långhuset har två stora rundbågiga fönster på södra sidan, båda troligen upptagna 1854, då församlingen enligt räkenskaperna bekostade två nya fönster. De har karmar och bågar av gråmålat trä samt solbänkar av huggen kalksten. Långhusets ursprungliga fönster, som förmodligen var placerade på ungefär samma plats som de nuvarande, var betydligt mindre och hade säkerligen huggna omfattningar av sandsten i likhet med det bevarade absidfönstret.

Tornet har ett ursprungligt, svagt spetsbågigt fönster i västra muren med omfattning av huggen kalksten. Genom den snedsmygiga inre omfattningen passerar torntrappan (jfr tornet i Ala, SvK Go IV s 599, och i Träkumla, III fig 33).

Den 1896 uppförda sakristian har två fönster, ett rundbågigt med omfattning av huggen kalksten i

Fig 213. Kyrkan från nordost, t h förvaringsbod uppförd i medeltida stil 1950.

The church from NE; right, storehouse, built in medieval style in 1950.

Fig 214. Långhusets och korets södra fasader. Foto 1967.

S fronts of nave and chancel.

Fig 215. Kyrkan från söder före 1880, då stigluckan revs. Foto i ATA.

The church from S, prior to 1880, when the lichgate was demolished.

norra muren samt ett rektangulärt med likaledes huggen omfattning i östra muren (fig 231), båda med blyinfattat delvis färgat glas. I norra muren finns även ovanför fönstret en rund ljusglugg med rektangulär omfattning av kalksten.

Tornet

Tornet i väster är den medeltida stenkyrkans senast tillkomna byggnadsdel. Det har en stor spetsbådig, avtrappad portal på södra sidan (fig 222 samt beskr ovan). Bottenvåningen förenas med långhuset genom två sammanfogade bågar, vilket innebär att tornet ej som i många andra gotlandskyrkor vilar på långhusets västra mur, utan är en självständig byggnadsdel. Till tornets övre våningar leder en trappa, vars ingång är placerad i ringkammarens

sydvästra hörn. Den har en trepassformigt avslutad omfattning av huggen kalksten (fig 225). Dörr av stående tjärade furubräder med svartmålade järnbeslag. Trappan leder från den södra muren in i den västra, där den passerar genom tornets västra fönstersmyg (se fig 210). Den löper vidare i den västra muren för att sedan svänga in i den norra.

Första tornvåningen, som nås genom en rakt avtäckta ingång från trappan, är täckt av ett bräddtak på kraftiga bjälkar. I östra muren finns en vid rundbåge som fortsätter i en mindre rundbågig ingång i långhusets västra mur (fig 226). Denna leder in till långhusvinden och är förmodligen ursprunglig, vilket bör betyda att torn planerades redan vid långhusets uppförande. Ursprunglig puts på långhusets västra yttermur synlig i bågen tyder dock på att kyrkan stått utan torn ansevärd tid (fig 227).

Trappan i norra muren fortsätter in i östra muren upp till andra tornvåningen till vars rum man kommer genom en rundbågig ingång. Denna våning som täcks av ett tältvalv med koncentriskt lagda stenar (fig 228) har troligen tjänstgjort som tiondelada, dvs magasin för säd och dylikt. På detta tyder den stora öppningen i södra muren, som säkerligen tjänstgjort som intag för varor, samt spåren efter bärbjälkar för upphängning av matvaror.

Genom trappan i östra muren kommer man vidare till tornets översta våning, klockvåningen. De höga rundbågiga ljudöppningarna, två i varje väderstreck, delas genom kolonnetter av kalksten, som alla tillkom vid senaste restaurering. De föregicks av kolonnetter av ek insatta 1894 (st prot). De ursprungliga kolonnetterna var utan tvivel av sten. Möjligen uppbar de kapital av den typ, som återanvänts i timstenen (fig 196).

Tornet täcks av en spetsig gotisk spira, som övergår från fyrkant till åttkant och kröns av en hög hjärtstock samt en flöjel med Oscar II:s namnchiffer och året 1900. Spiran, som är förankrad genom en ålderdomlig träkonstruktion (fig 229), täcks på gotländskt sätt med horisontalt lagda tjärade bräder. Den nuvarande spiran uppfördes 1856 av byggmästaren Hans Tellström från Fardhem enligt en inskription på en bjälke i klockvåningen. Den har ombyggt och lagats vid flera senare tillfällen, senast vid kyrkans yttre renovering 1960, då bräddtaget omlades helt. Den föregående spiran hade

troligen byggts 1708. En flöjel av järnplåt med detta årtal samt Karl XII:s namnchiffer har bevarats (fig 230). Reparationer av tornspiran omtalas ofta i räkenskaperna bl a åren 1754, 1795, 1821, 1900 (jfr årtal på nuvarande flöjel) och 1925. Spirans form återgår sannolikt på äldre, möjligen medeltida föregångare.

Sakristian

Sakristian uppfördes i samband med restaureringen 1896 efter ritningar av arkitekt E Lallerstedt med medeltida förebilder (fig 231). Den är byggd av kalksten, putsad och vitkalkad med undantag för omfattningar och hörnkedjor, som är av huggen kalksten. Den ganska höga sockeln är skråkantad. Det branta sadeltaket är liksom kyrkans övriga tak täckt med rött tegel. Ingången i korets norra mur är rundbågig och har omfattning av huggen kalksten. Den inre smygen är rak och täcks av en trubbig triangelbåge. Dörr av stående furubräder, brunbetrad samt med svartmålad beslag av järn. Hela rummet, som täcks av ett tunnvalv, är putsat och vitkalkat. Golvet består av slipade kalkstensplattor, som inlades vid restaureringen 1962–63.

I koret fanns tidigare ett sakristieskrank, dvs en avbalkning, som tjänstgjorde som sakristia till dess den yttre byggdes 1896. Enligt Kristiansson hade skranket följande målade inskrift: »Denna måhlning Bekostad af Pehr J. Asarfve, Pehr Stenberg, Tomas I. Hülta, Hålger J. Arges, J. Lickmide, Pehr N. Mülwals. Anno 1732.»

Yttertak

Yttertaken på långhuset, koret, absiden och sakristian täcks av rött tvåkupigt tegel. Det lades på 1938, men har senare delvis förnyats vid ett flertal tillfällen. Kyrkans taktäckningsmaterial har varierat från tid till tid. Vid 1600-talets slut täcktes taken med falbräder (råk). Samma material synes ha använts under hela 1700-talet, men 1834 omtalas »nytt tegeltak» (vis prot). År 1886 belades taken med spån »i stället för tegeltaket, som ständigt tarfvade reparationer» (vis prot). Så sent som 1935 lade man på nytt spåntak, men 1938 utbyttes detta mot tegel, som således sedan har bibehållits.

Takstolarna över både långhuset och koret har förnyats i sen tid. Även takfoten är ombyggd.

Fig 216. Kyrkan och kyrkogården från sydost. Foto A Roland 1913.

The church and churchyard from SE, 1913.

Interiör

Kyrkans interiör kännetecknas av sin tredelning (fig 232). En stor kvadratisk ringkammare där huvudingången är belägen öppnar sig mot långhuset genom två vida sammanfogade bågar, ett rektangulärt långhus täckt av två valv som delas genom en kraftig gördelbåge, samt ett litet kvadratisk kor med absid. Murar och valv är putsade och kalkade med undantag för huggna stendetaljer som bågar och omfattningar. En stor del av väggytorna samt några valv täcks av kalkmålningar i rika färger (se nedan), vilket starkt bidrar till att ge rummet dess medeltida prägel.

Bågar

Tornbågen mellan ringkammaren och långhuset består av två mot varandra lagda svagt spetsiga bågar (fig 210), vilket innebär att tornet är en själv-

ständig byggnadsdel (se ovan). Den västra bågen är något högre än den östra, båda är putsade och kalkade samt har anfangslistor av kalksten, de östra rikt profilerade, de västra hålkälade. De östra listerna har på båda sidor förlängts åt väster ca 35 cm.

Triumfbågen (fig 233) är av huggen sandsten, svagt spetsbågig och med enkla hålkälade anfangslistor. Att döma av bågens övre stenar som är grövre huggna har den byggts om och gjorts spetsbågig, vilket bör ha skett i samband med långhusets valvslagning under 1200-talets senare hälft.

Tribunbågen, som förenar korkvadraten med absidan, är rundbågig och har på sidorna upp till anfangshöjd omfattning av huggen sandsten.

Valv

Ringkammaren täcks av ett högt tältvalv av kalksten med starkt stigande hjässlinjer. Det har synbarligen slagits i direkt samband med tornportalens tillkomst under 1200-talets senare hälft.

Långhuset täcks av två tältvalv delade genom en skarpkantad kraftig gördelbåge av sandsten, som nedåt avslutas med hålkälade lister. De utpräglade gotiska valven med påbyggda sköldmurar som sträcker sig över sidomurarnas hammarband (jfr

Fig 217. Korportalen, 1100-talets slut. Foto 1967.

Chancel portal, end of 12th century.

Fig 218. Korportalens tympanonskiva med ristad knutornamentik. Foto 1969.

Tympanum of chancel portal with carved knot ornament.

Vall, SvK Go III fig 70) är sekundärt inslagna, troligen samtidigt med kyrkans övriga valv under 1200-talets senare hälft. Av allt att döma täcktes långhuset före välvningen av ett platt trätak. Detta framgår av att långhusets västra gavelröste är oputsat på insidan. Om långhuset haft öppen takstol skulle detta röste ha finputsats, eftersom det då varit synligt från kyrkorummet.

Även korets valv är sekundärt inslaget, troligen samtidigt med de övriga valven. Den ursprungliga täckningen var säkerligen som i långhuset ett platt trätak.

Golv

Golvbeläggningen utgörs i hela kyrkorummet av grå kalkstensplattor, i koret och absiden även av inlagda gravhällar av kalksten och sandsten. Golvnivån är nu densamma i kyrkan med undantag för absiden, vars golv höjer sig ca 17 cm över det övriga golvet. Denna golvbeläggning tillkom vid kyrkans restaurering 1962–63, då golvnivån i långhuset höjdes för att komma i jämnhöjd med korgolvet. Kalkstensplattorna levererades av Slite stenhuggeri. Tidigare bestod golvet i långhuset av bräder på sidorna

Fig 221. (nedan t h) Norra tornportalens västra kapitäl i form av en örn. Foto 1967.

W capital of N portal of tower, in the shape of an eagle.

Fig 220. Norra tornportalens östra kapitäl. Foto 1967.

E capital of N portal of tower.

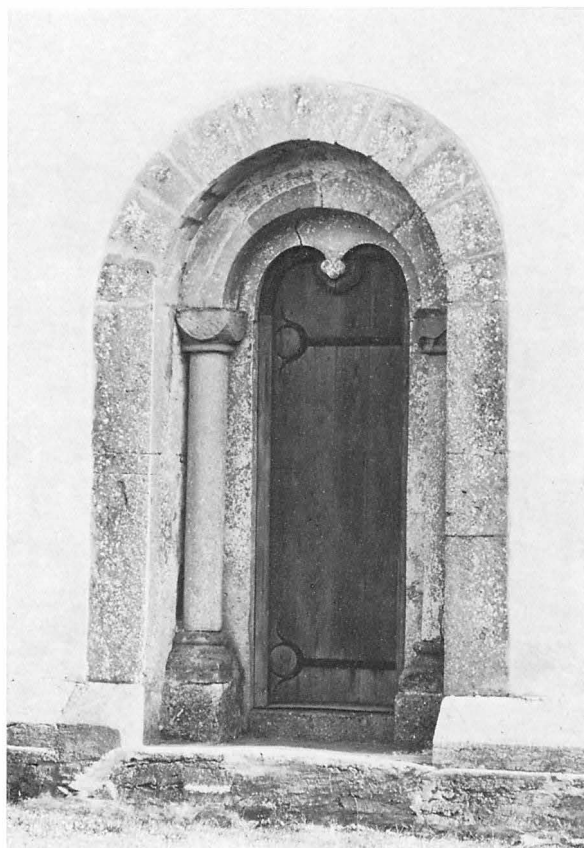

Fig 219. Tornets norra portal, ursprungligen långhusportal, 1200-talets förra hälft. Foto 1967.

N doorway of tower, originally nave portal, first half of 13th century.

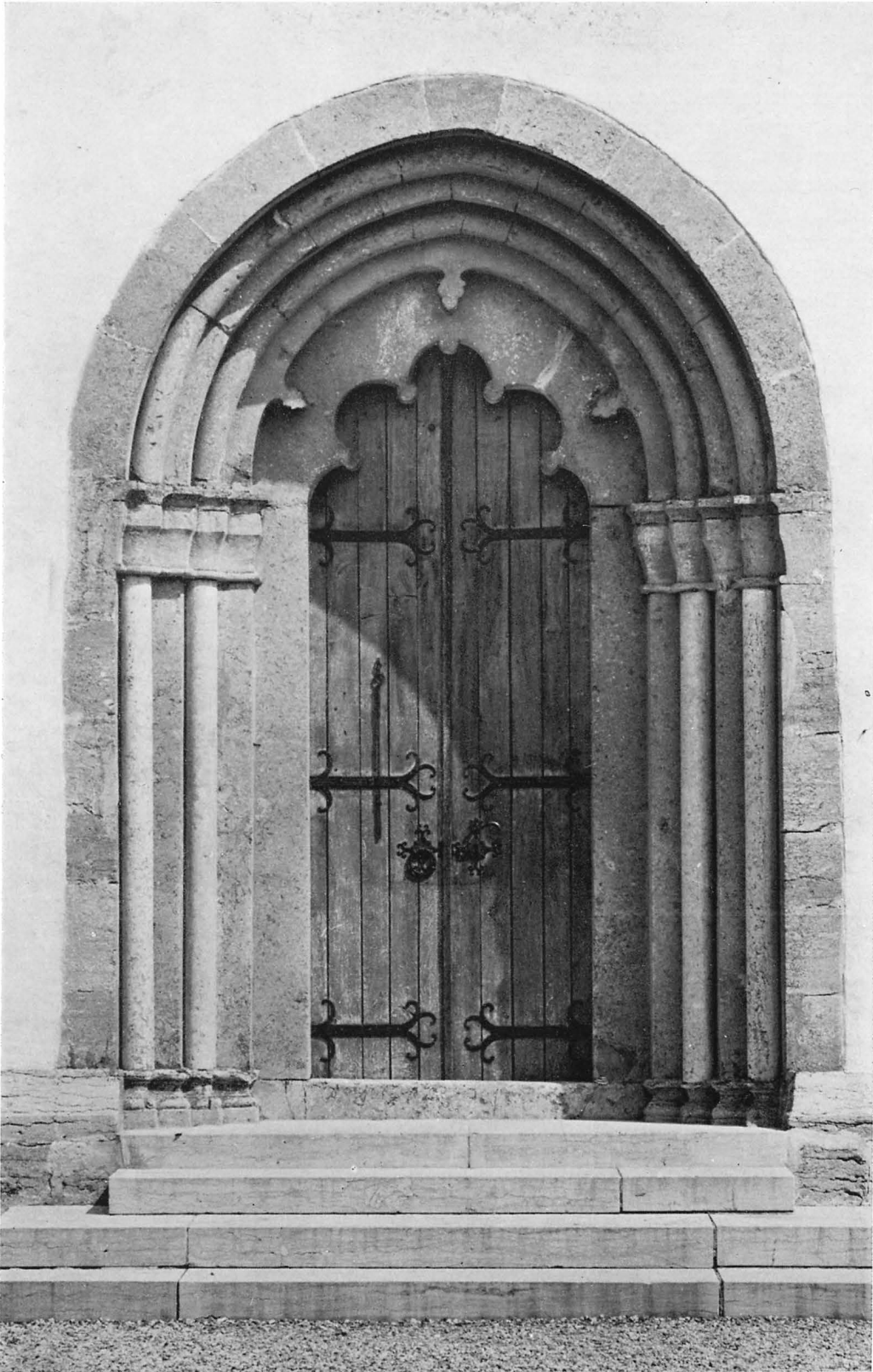

Fig 222.
Tornets södra
portal, 1200-
talets slut.
Foto 1967.

*S portal of
tower, end of
13th century.*

Fig 223. Tornets södra portal, västra kapitälbandet. Foto 1967.

S portal of tower, W capitals.

Fig 224. Medeltida alnlikare av järn, fastsatt på södra tornportalens dörr. Foto 1967.

Standard ell, medieval, of iron, fastened to door in S portal of tower.

samt cement i mittgången, inlagt vid restaureringen 1896, då stavkyrkoplankorna som tjänstgjort som golv främst i långhuset tillvaratogs. Hur lång tid dessa i sin tur legat som golvtiljor är svårt att uttala sig om. De kan ha lagts in omedelbart efter stavkyrkans rivning, men med tanke på att trägolv synes ha varit ovanliga under romansk tid, är det tänkbart att de magasinerats en tid och lagts in först under senmedeltiden. Några spår av att plankorna använts på annat sätt t ex som takbräder, har ej kunnat påvisas. Några föremål, som påträffades under golvet vid dess uppbrytande 1896, bl a ett krus av stengods daterat till 1300-talet, kan ge en antydning om tidpunkten för golvets inläggande. Det är dock möjligt att kruset lämnats här i samband med någon reparation (Ekhoﬀ s 369).

Nischer

I kyrkans murar finns endast två nischer, båda placerade i absiden på ömse sidor om altaret. Den norra, nu med rektangulär omfattning samt dörrar av ek med svartmålade järnbeslag, har säkerligen ursprungligen tjänstgjort som sakramentsskåp. Omfattningen och dörrarna i nygotik tillkom vid restaureringen 1896. Omfattningens mått: Höjd 110 cm, bredd 75 cm, nischens djup 60 cm.

Nischen på södra sidan med omfattning av huggen sandsten avslutas uppåt i en triangelbåge. I den tjocka bottenplattan av sandsten finns en piscina i form av en fyrpassformad fördjupning med utrinningshål (fig 237). Mått: Höjd 106, bredd 86, djup 50. Piscinans diameter 40 cm. Tidigare fanns även en liten kvadratisk nisch i korets norra mur (fig 239), nu igenmurad.

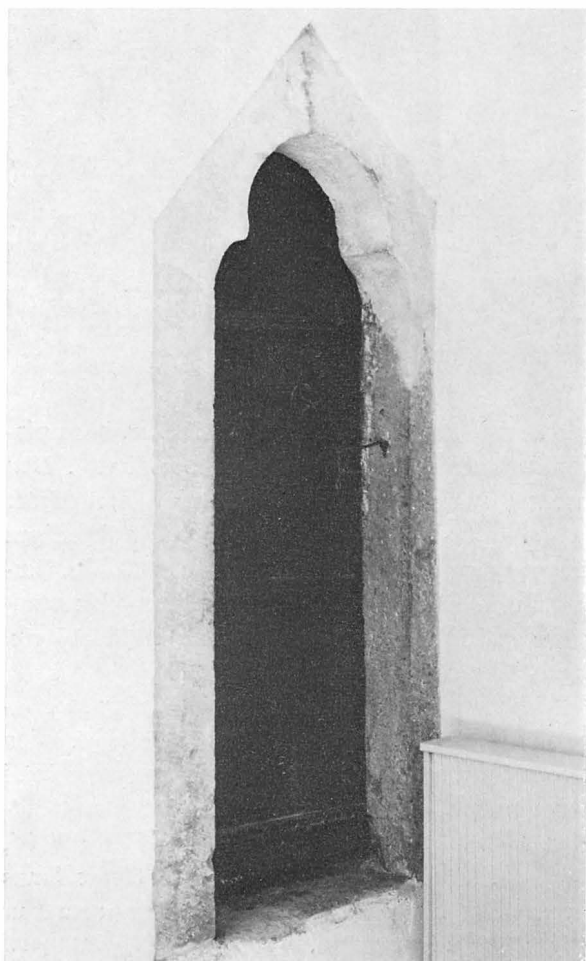
Kyrkans byggnadshistoria

Den första kyrkan på platsen var en träkyrka, som till stora delar är bevarad, nu rekonstruerad i Statens historiska museum (fig 197), den berömda stavkyrkan från Hemse.

Vid en genomgripande restaurering av stenkyrkan 1896 påträffades vid det gamla golvet uppbyggnad av väldiga plankor av ek, som på den nedåtvända sidan

Fig 225. Ingång till torntrappan i ringkammarens sydvästra hörn. Foto 1967.

Entrance to tower staircase in SW corner of ringing-chamber.

var konvexa och i flera fall prydda med snidad ålderdomlig ornamentik. Det stod genast klart att dessa bräder ursprungligen använts i en mycket gammal byggnad, en stavkyrka. Eftersom syllarna var bevarade till hela sin längd blev det möjligt att fastställa träkyrkans plan (fig 206). Det visade sig härvid att det varit ett kyrkorum med ganska små dimensioner bestående av ett rektangulärt långhus (ca $7,7 \times 4,6$ m) samt ett nästan kvadratisk kor (ca $3,4 \times 3,1$ m). Stavkyrkans hela inre längd skulle således ha varit något över 11 m.

Vad stavkyrkans konstruktion beträffar kan man av det bevarade materialet utläsa åtskilligt. Hopfogningen av väggplankorna har således skett med lös fjäder, dvs en tunn ribba som inpassats i två motstående nåtar. Plankorna vilade på en syllram av ek och var upptill infogade i hammarband. Koret anslöts till långhuset genom två plankor, som på de konvexa yttersidorna hade breda rännen eller nåtar, vilka genom sin profil visar att de avsetts att passa för en väggplanka av vanlig plankonvex form.

Portalomfattningen, som av allt att döma varit placerad i långhusets västra vägg, hör till det bevarade materialets rikast utformade delar (fig 200). Av de tillvaratagna bräderna framgår att omfattningens övre del varit prydd med snidade ornament i form av bandslingor och djurfigurer i runstensstil.

Hemse stavkyrka var troligen församlingens äldsta gudstjänstlokal, eller möjligen ursprungligen en gårdskyrka³³ som efter en tid blev sockenkyrka. Den har säkerligen varit belägen på samma plats där den nuvarande romanska stenkyrkan står. Genom många betydelsefulla arkeologiska utgrävningar i medeltida kyrkobyggnader under de senaste decennierna i hela Skandinavien har man kunnat konstatera att de träkyrkor som föregått kyrkorna av sten nästan utan undantag har varit belägna på samma plats, oftast innanför stenkyrkans murar.

Stavkyrkan i Hemse kan, dels genom sin konstruktion, dels genom den snidade ornamentiken omkring portalen, dateras till tiden omkr 1100.³⁴

Fig 226. Avlastningsbåge samt ingång till långhusvinden i tornets första våning.
Foto 1967.

Relieving arch and entrance to nave attic on first floor of tower.

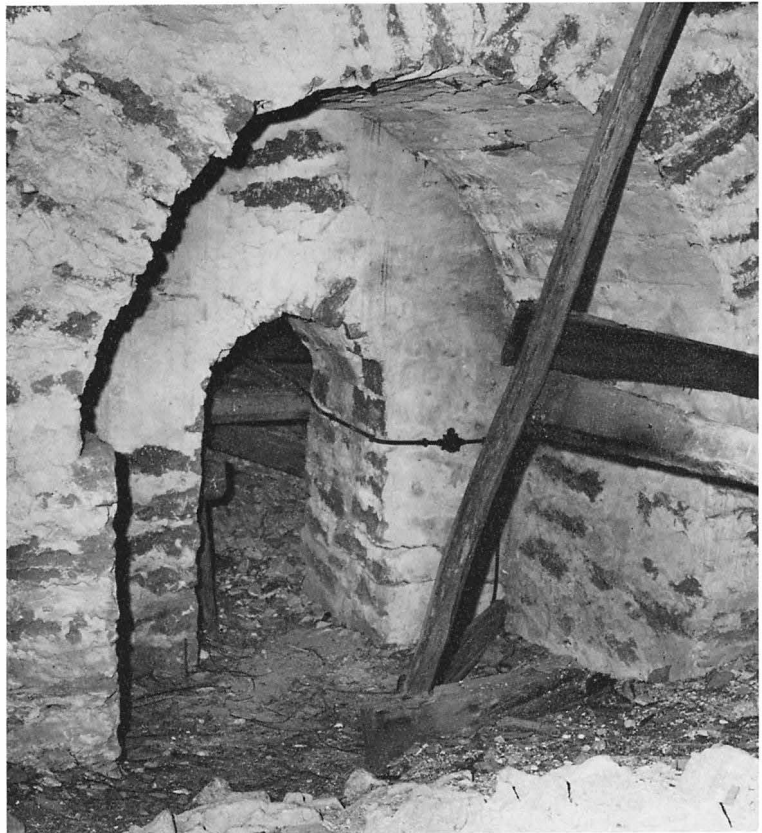

Fig 227. Detalj av tornets anslutning till långhuset, till höger ursprunglig puts på långhusets västra yttermur. Foto 1967.

Detail of junction between nave and tower; right, original plaster on W external wall of nave.

Fig 228. Tornets andra våning mot sydväst. Rummet har säkerligen använts som magasin. Foto 1968.
Second floor of tower looking SW. The room has undoubtedly been used as a storeroom.

Vid 1100-talets slut var församlingen beredd att ersätta den lilla träkyrkan med en ny större kyrka av sten. Troligen ansågs gudstjänstrummet för litet och dessutom hade stenkyrkor nu allmänt börjat uppföras på den gotländska landsbygden. Man började som vanligt med kor och absid. Grundmurarna till långhuset lades troligen redan i samband med kor-

bygget, men det var först en bit in på 1200-talet som långhuset fullbordades. Samtidigt revs stavkyrkan och största delen av materialet inlades senare som golv, huvudsakligen i långhuset. Långhuset hade ursprungligen en portal i södra muren, vilken säkerligen tjänstgjorde som kyrkans huvudportal. När tornet uppfördes vid 1200-talets mitt flyttades denna

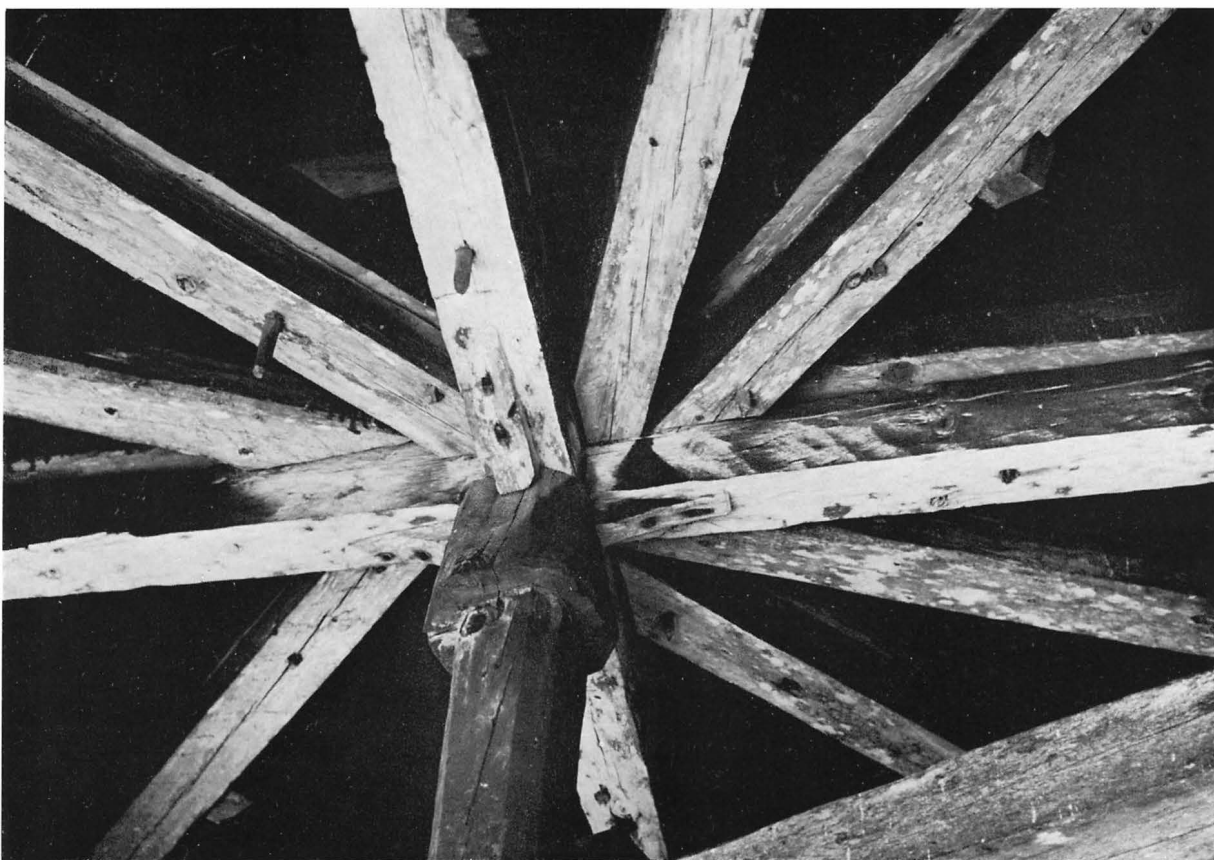

Fig 229. Detalj av tornspirans stödkonstruktion. Foto 1967.
Detail of construction of spire.

Fig 230. Tornflöjel med Karl XII:s
namnchiffer. Foto 1967.
*Tower weather-vane with monogram
of Charles XII.*

Fig 231. Sakristian från nordost. Foto 1967.

The vestry from NE.

Fig 233. (t h) Interiör mot väster. Foto 1967.

Interior looking W.

Fig 232. Interiör mot öster. Foto 1967.

Interior looking E.

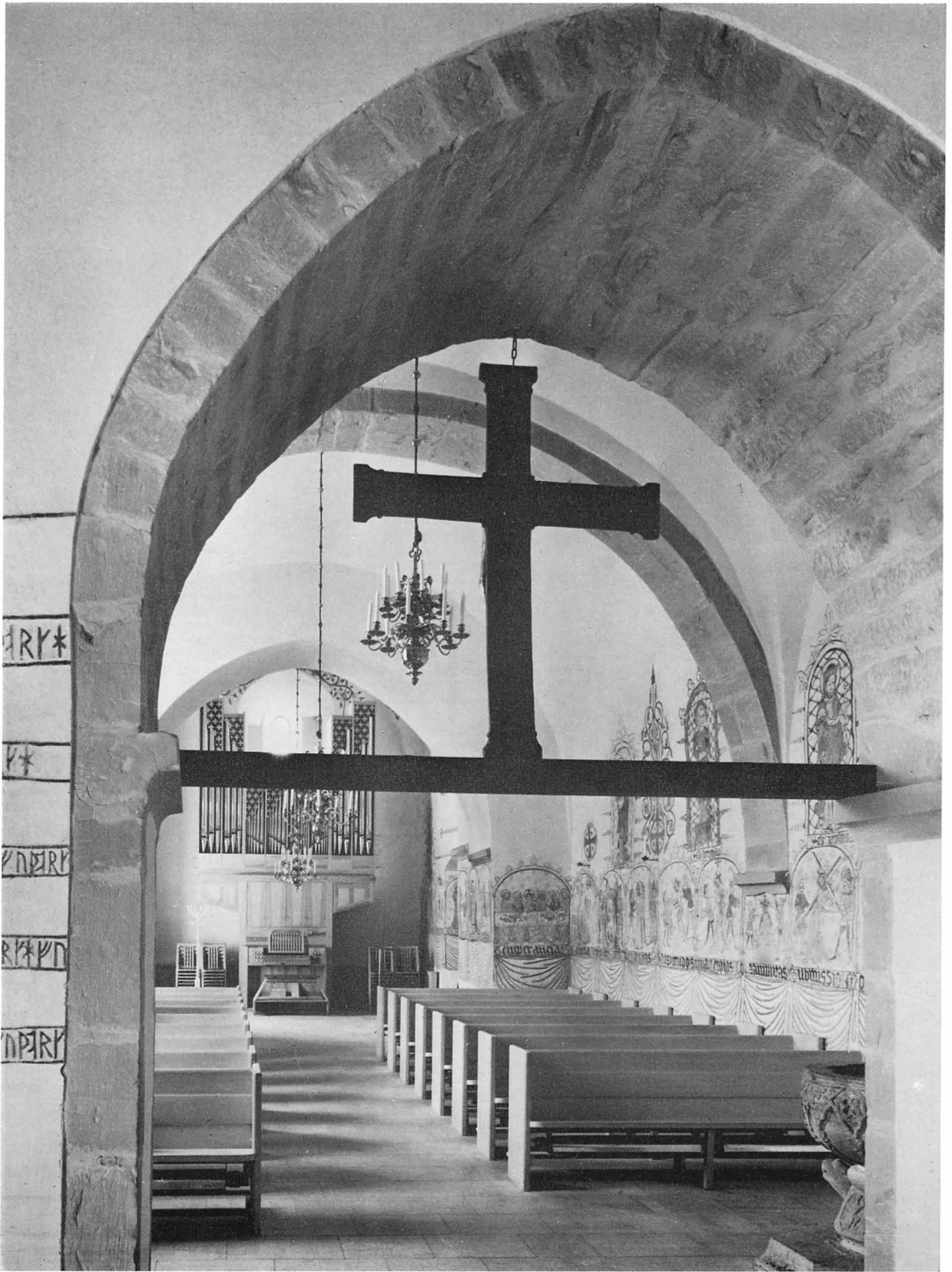

Fig 234. Interiör mot öster före restaureringen 1962-63. Foto E Erics 1915.

Interior looking E before restoration of 1962-63.

ingång till dess norra mur, där den ännu är belägen (fig 219). Denna portal med dess typiska örncapital (jfr Alva nordportal nedan) daterar långhuset till 1200-talets förra hälft.

Redan vid 1200-talets slut ansåg församlingen att kyrkan var mogen för en modernisering. Den nya stilen, gotiken, med dess höga spetsiga bågar och djärvt välvda rum hade sedan en tid blivit vanlig på Gotland och det var med dessa förebilder som kyrkan nu delvis byggdes om. Tornet fick en stor spetsbågig portal i söder (fig 222) och ett högt fönster i väster. Portalens utformning och utsmyckning över-

ensstämmer i mycket med korportalerna i Lau, daterade till 1200-talets slutskede. Hela kyrkorummet, som tidigare av allt att döma täckts med platta trätak, välvdes och i samband härmed gjordes triumfbågen högre och spetsbågig. Det är också tänkbart att långhusets små rundbågiga fönsteröppningar vid samma tillfälle gjordes större i överensstämmelse med tornets västra fönster, men eftersom de förstörades kraftigt på 1800-talet, kan detta ej fastställas.

Med de nyss relaterade ombyggnadsarbetena vid 1200-talets slut var kyrkans medeltida byggnadsprogram genomfört. Med undantag för reparations-

Fig 235. Interiör mot öster före restaureringen 1896. Foto N J A Lagergren 1872.

Interior looking E before restoration of 1896.

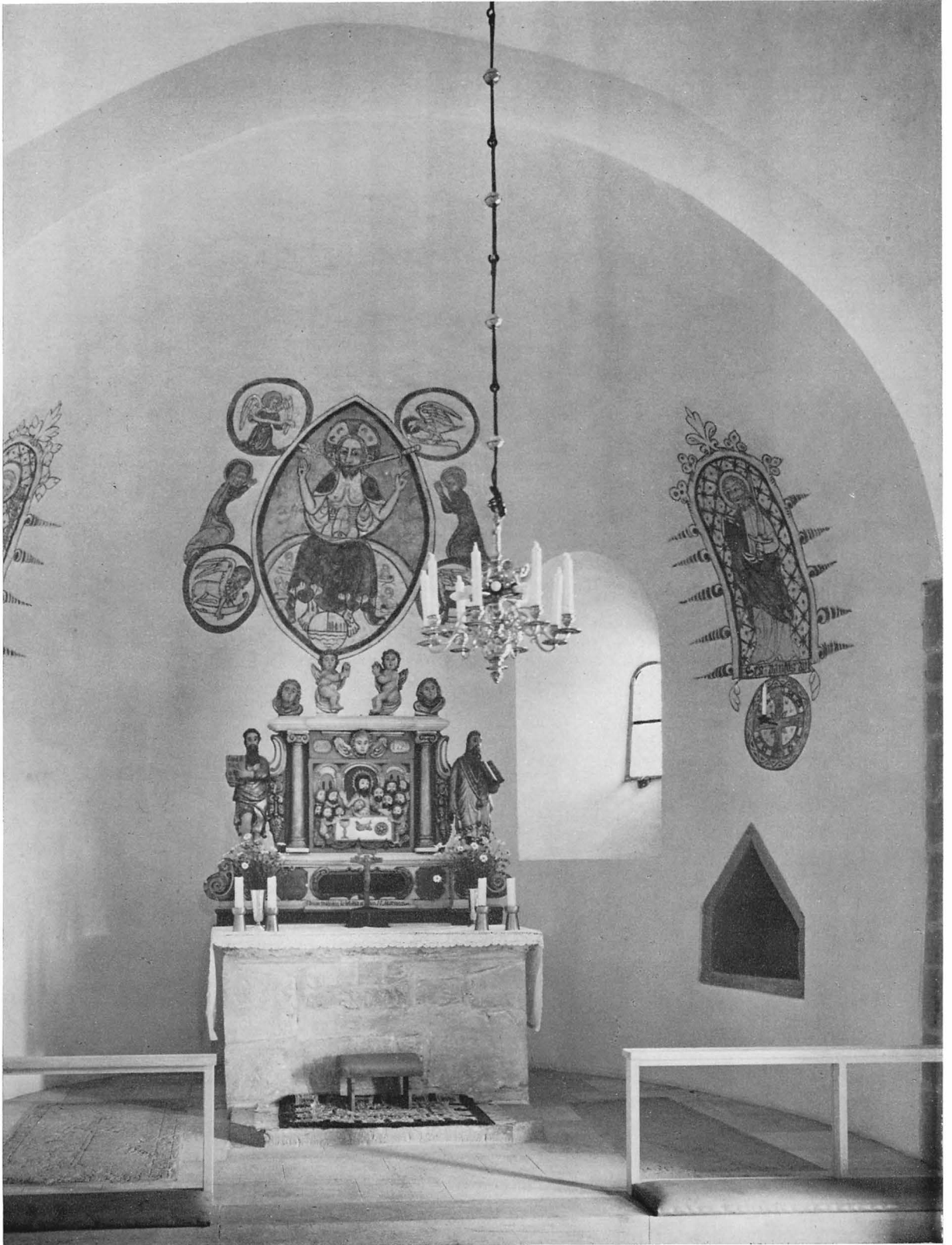
arbeten har den stått så gott som orörd, åtminstone vad murverket beträffar, fram till vår tid. Vid 1800-talets mitt företogs dock förstoringar av långhusets fönster i avsikt att i tidens smak göra kyrkorummet ljusare.

Restaureringar

Kyrkan genomgick år 1896 en omfattande restaurering efter förslag av arkitekten Erik Lallerstedt³⁵ med byggmästare Nils Pettersson och konservator C Wilhelm Pettersson som arbetsledare. Golvet i hela kyrkan omlades, varvid stavkyrkomaterialet, som

huvudsakligen tjänstgjorde som golvtilljor i långhuset, påträffades. Kyrkorummets medeltida kalkmålningar framtogs och »konserverades» efter den tidens metoder. Målningarna kompletterades dessutom med åtskilliga nymålade scener efter skisser i medeltida stil av Axel Herman Hägg. Hela inredningen från 1600- och 1700-talen såsom bänkar, altarskrank, nummertavlor och nischomfattningar samt en läktare slopades och ersattes med nya föremål i nygotisk stil efter ritningar av E Lallerstedt (fig 234).

En sakristia som församlingen länge önskat bygga

(st prot 1796) uppfördes på sedvanlig plats norr om koret efter medeltida förebilder (fig 231). Den avsynades sommaren 1897 och var således ej färdig när kyrkan återinvigdes efter restaureringen i december 1896.

Av en tillfällighet påträffades på 1940-talet i predikstolens ljudtak en träplatta med inskriften: »Menniska! Du som här vandrar, Lär och förstå! Döm icke för hårdt — om Du kan göra det bättre! Kan Du det icke — men har större fordringar på konst — Döm ändock mildt och Betänk — att det blef gjordt i en tid före Din. Wi har med pietet sökt göra det så som våra förfäder har gjordt. Ej sökt förbättra det, ej gjordt det efter vår tids fordringar — Wi hafva lärdt af De gamle och vi värdera Deras verk. Gör Du det äfven!» Inskriften har författats av konservatorn C Wilhelm Pettersson, som senare kom att medverka vid många gotländska kyrkorestaureringar. Restaureringen i Hemse 1896 var den första på Gotland, som genomfördes efter ett upprättat restaureringsprogram med en medveten stilinriktning, i detta fall att i görligaste mån återskapa det medeltida kyrkorummet. Några år senare restaurerades Dalhems och Ardre kyrkor i samma anda. Dessa två omfattande restaureringsarbeten har bevarats oförändrade.

Kyrkans exteriör renoverades 1960, varvid tornspiran fick nytt brädtak och det på 1800-talet förstörade korfönstret återfick sina ursprungliga proportioner. Samtidigt putsades och kalkades hela kyrkobyggnaden med undantag för hörnkedjor och omfattningar.

Restaureringen 1962–63, som utfördes efter förslag av länsarkitekten Olle Karth, innebar i stort sett ett utplånande av den föregående större restaureringen av år 1896. De medeltida kalkmålningarna rengjordes från övermålningar och kompletteringar utförda 1896 och de vid samma tillfälle nytillkomna målningarna överkalkades med undantag för några scener på långhusets norra mur. Inredningen såsom bänkar och altarskrank ritad av Erik Lallerstedt er-

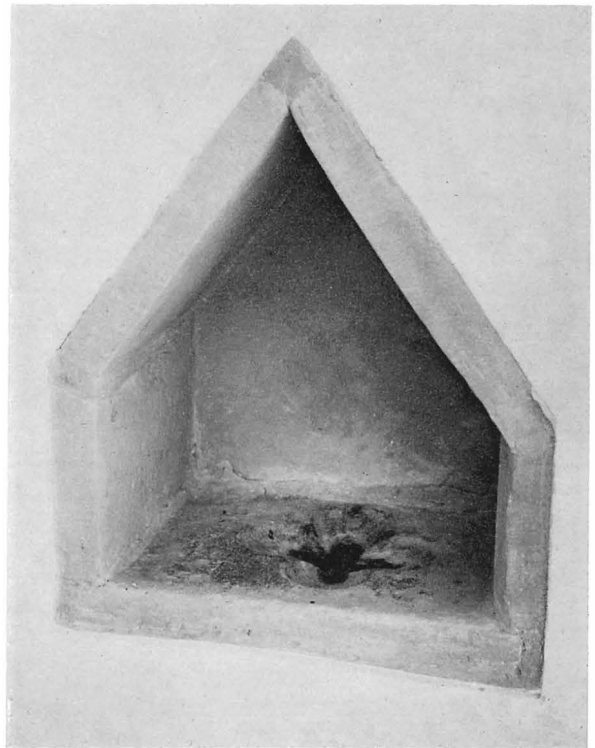

Fig 237. Nisch med piscina i absidens södra mur. Foto 1967.
Niche with piscina in S wall of apse.

sattes med ny av kalkad ek (fig 233). Det väl bevarade romanska triumfkrucifixet rengjordes från senare övermålningar. Predikstolen återfick sina ursprungliga färger. Golvet i hela kyrkorummet belades med kalkstensplattor. Konserveringsarbetet leddes av konstnären Erik Olsson, vars utförliga restaureringsrapport av den 22/8 1963 förvaras i ATA.

Uppvärmning

I samband med restaureringen 1896 insattes en kamin, som uppställdes i långhusets nordöstra hörn (se fig 234). Den ersattes 1932 med elektrisk uppvärmning genom radiatorer placerade utmed murarna och under bänksitsarna. Denna förnyades vid restaureringen 1962–63.

Fig 236. Absiden mot öster. Foto 1967.

Apse looking E.

Kalkmålningar

En stor del av kyrkorummets väggar och valv pryds av medeltida kalkmålningar från tre perioder. De äldsta, från 1200-talets slut, är koncentrerade till ringkammarens väggar och valv, men en liten rest finns också bevarad på långhusets norra mur. Dessa målningar har troligen tillkommit i direkt anslutning till valvslagningen och består huvudsakligen av ornamentala rankor och djurfigurer.

Den andra periodens målningar utgörs nu av ett par helgonfigurer inom ädikulor på korets norra mur (fig 239), utförda under 1300-talet. Möjligen har det funnits flera målningar från denna tid. De skulle i så fall ha övermålats eller borttagits vid 1400-talsmålningarnas tillkomst.

Den tredje periodens målningar är företrädade i hela kyrkorummet, således i ringkammaren, långhuset och koret med absiden. De är alla utförda av »Passionsmästaren» eller hans verkstad under 1400-talets senare hälft³⁶ och tillhör alltså den stora grupp av målningar som utgör ett så karakteristiskt drag i många Gotlandskyrkor. Målningssviten i Hemse hör till de största bevarade i denna grupp. Den omfattar nära fyrtio scener med skildringar ur Kristi barndoms- och lidandes historia, helgonlegender samt apostla- och helgonframställningar. Målningarna tillhör »veckbandets grupp» och har som alltid arkader och draperi, men i stället för veckband löper en minuskelinskrift mellan bildfris och draperi.

Målningarna överkalkades troligen redan på 1700-talet, men mera slutgiltigt 1821 då kyrkan genomgick en omfattande reparation. Enligt inventarium 1830 fanns på långhusets västra vägg ovanför triumfbågen följande inskrift målad i svart: »År 1821 är Kyrkan reparerad då varande Prost och kyrkoherde Herr G. Ph. Hallenberg,³⁷ Kyrkovärdare Olof Persson Oxarfve, Thomas Nilsson Oxarfve, Nils Nilsson Lindvede och Jacob Mathisson Smiss.» Målningen i absiden hade dock långt tidigare dolts av ett målat draperi i blått och gult sannolikt från 1700-talet. Omkring predikstolen i långhusets

sydöstra hörn fanns på muren en draperimålning, troligen från samma tid (fig 235).

De medeltida kalkmålningarna återupptäcktes 1889 av riksantikvarien Hans Hildebrand (st prot). Några år senare, 1894, företogs provavknackningar av »Dr Sätervall³⁸ och Kandidat Hanson» med mycket gott resultat (fig 238). Framtagningen av målningarna företogs, som ovan omtalats, i samband med restaureringen 1896 av konservatorn C Wilhelm Pettersson, som i omfattande utsträckning utförde kompletteringar, dels i form av retuscher och påmålningar, dels genom helt nymålade scener. De nytillkomna målningarna var placerade på långhusets norra vägg (kompletteringar av passionsfrisen), på båda sidor i triumfbågen (helgonframställningar), på långhusets södra mur (helgonframställningar) samt i långhusets båda valv och i korvalvet (ornamentala rankor i överensstämmelse med målningarna i ringkammarens valv). Dessa målningar utfördes efter skisser av konstnären Axel Herman Hägg,³⁹ som huvudsakligen hämtade sina förebilder från de aldrig överkalkade 1400-talsmålningarna i Ganthems kyrkas långhus (SvK Go IV s 229). De latinska minuskelinskrifterna kompletterades med följande nya efter förslag av stiftets dåvarande biskop Henning von Schéele:⁴⁰ »Obedientia-laetitia-pax in terra-veritas-mansuetudo-suma lenitas-longaminitas-submissio-mors fidelium-pietas-vita aeterna-soli deo gloria.»

C Wilhelm Petterssons konservering av de medeltida kalkmålningarna 1896 innebar således i själva verket en ganska omfattande omgestaltning av det ursprungliga tillståndet. Inte desto mindre ansågs allmänt att denna restaurering var mönstergillt genomförd. Detta framgår bl a av ett stämmoprotoko-

Fig 238. Detalj av ringkammarens norra mur efter målningarnas delvisa framtagande 1894. Foto i ATA.

Detail of N wall of ringing-chamber, after murals had been partly revealed in 1894.

Fig 239. Detalj av korets norra mur sedan målningarna framtagits 1894. Foto i ATA.

Detail of N wall of chancel, after murals had been revealed in 1894.

Fig 240. Ringkammaren mot nordväst med målningar från 1200-talet och 1400-talet. Foto 1967.

Ringing-chamber looking NW with murals dating from 13th and 15th centuries.

Fig 241. Långhusets norra mur med passionsfris och helgonframställningar från 1400-talet. Foto 1967.

N wall of nave with Passion frieze and representations of saints, 15th century.

Fig 242. Kentaur med svärd och sköld, kalkmålning på ringkammarens norra mur, 1200-talet. Foto 1967.

Centaur with sword and shield, painting on N wall of ringing chamber, 13th century.

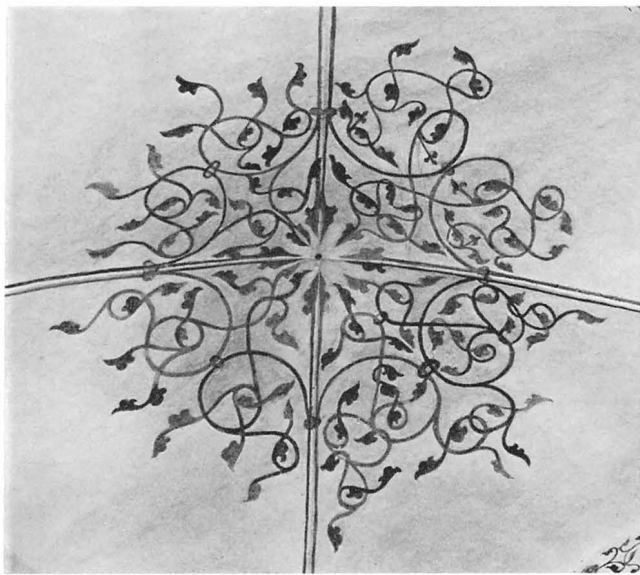

Fig 243. Ringkammarens valvhjessa med ornamentala kalkmålningar från 1200-talet. Foto 1967.

Vault of ringing-chamber with ornamental paintings dating from 13th century.

Fig 244. Drakar, kalkmålning ovanför ringkammarens västra fönster, 1200-talet. Foto 1967.

Dragons, paintings above W window of ringing-chamber, 13th century.

Fig 245. Kentaur, kalkmålning på ringkammarens norra mur, 1200-talet. Foto 1967.

Centaur, painting on N wall of ringing-chamber, 13th century.

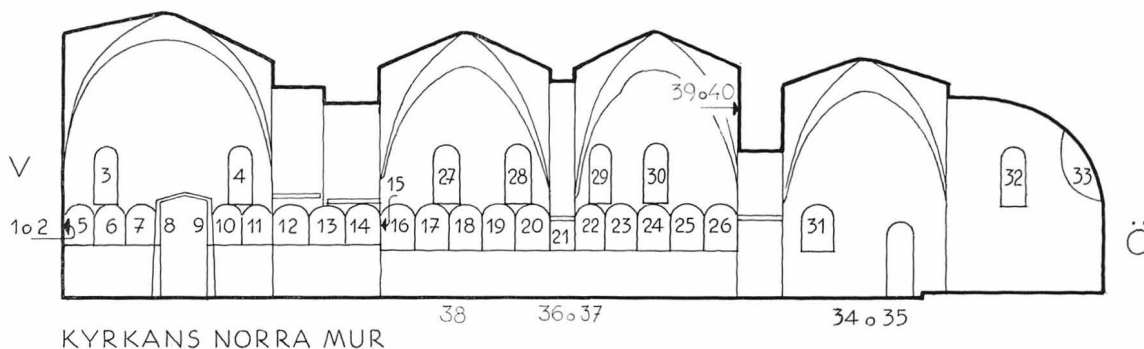
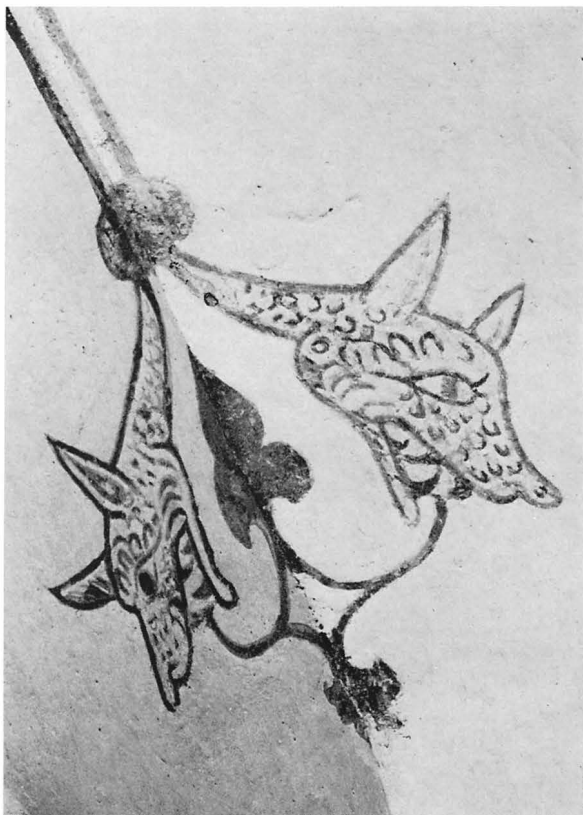

Fig 246. Schema över tredje periodens målningar (1400-talet). J Söderberg 1969.
Identification of third period murals (15th century).

koll där det heter: »... de gamla målningarna å väggar och hvalf har blivit noggrant återställda i sitt ursprungliga skick så väl med afseende på färger som öfriga beskaffenhet.»

Fig 247. Detalj av målningarna i ringkammarens valv. Foto 1967.

Detail of paintings on vault of ringing-chamber.

Vid restaureringen 1962–63 försökte man att i görligaste mån återställa målningarna i deras ursprungliga tillstånd, vilket innebar att man tvättade bort de övermålningar och kompletteringar som gjorts 1896. De vid samma tillfälle helt nymålade scenerna överkalkades efter fotografering, med undantag för några scener på långhusets norra mur som sparades därför att de var en fortsättning av passionsfrisen. Konserveringsarbetet utfördes av konstnären Erik Olsson, som i en konserveringsrapport (ATA) redogjort för de företagna åtgärderna.

Förteckning över målningarna

Första perioden (1200-talets slut)

Ringkammarens valv: I valvets hjässa växtornamentik i rött och grått i sammanflätade slingor (fig 243). Ornamentiken löper i form av två parallella linjer ut i valvgraterna och avslutas där i bladornamentik, i sydväst och nordost, samt i grinande djurhuvuden, i sydost och nordväst (fig 247). — Omedelbart ovanför västra fönstret: två mot varandra ställda drakar med långa stjärtar som slutar i ett rikt förgrenat bladverk. Ur deras munnar sträcker sig tungor som slutar i bladornament (fig 244). — Under fönstret: en livsträdsliknande växtslinga i rött och grått (nu delvis dold av orgeln).

Ringkammarens norra vägg: Ett livsträd, uppåt rikt förgrenat med slingor som avslutas i bladornamentik, nedåt avgränsat med rötter och rottrådar. Färgerna överensstämmer med valvmålningarnas, nämligen rött och grått. Livsträdet flankeras av två i svart konturmålning utförda kentaurer med höjda svärd och sköldar (fig 242, 245), förmodligen onds-

Fig 248. Målningar och inskrifter på ringkammarens norra mur, 1400-talet. Foto 1967.

Paintings and inscriptions on N wall of ringing-chamber, 15th century.

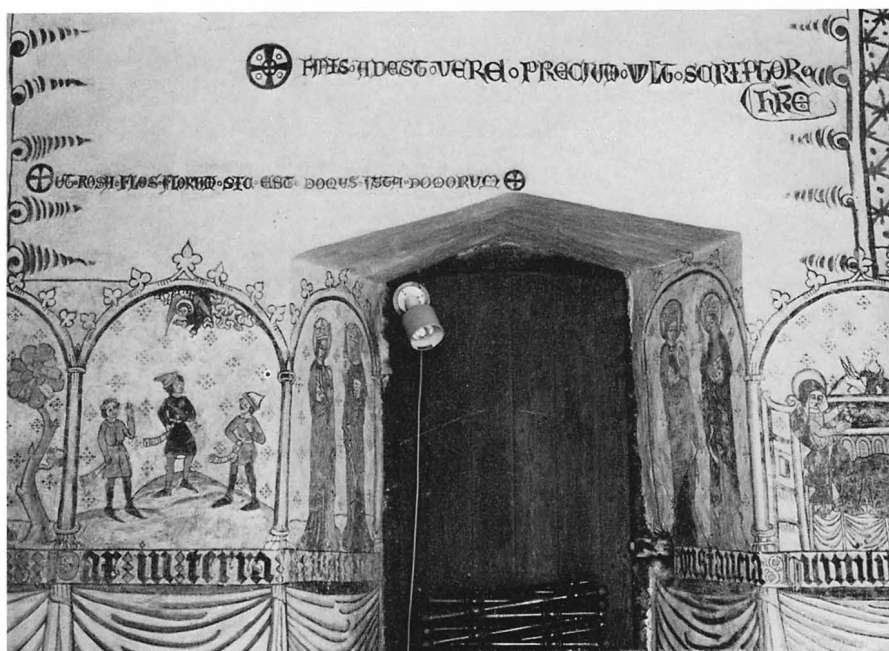

Fig 249. Konungarnas tillbedjan, målning på tornbågens norra vederlag, 1400-talet. Foto 1967.

Adoration of the Magi, painting on N abutment of tower arch, 15th century.

Fig 251. Marias och Elisabets möte, målning på ringkammarens norra mur, 1400-talet. Foto 1967.

Meeting of Mary and Elizabeth, painting on N wall of ringing-chamber, 15th century.

Fig 252. S Dorotea och S Barbara, målning i norra tornportalens västra inre smyg, 1400-talet. Foto 1967.

St Dorothea and St Barbara, painting on W internal splay of N tower portal, 15th century.

Fig 250. Bebådelsen för herdarna, målning på ringkammarens norra mur, 1400-talet. Foto 1967.

Annunciation for the shepherds, painting on N wall of ringing-chamber, 15th century.

kans makter som angriper människans livsträd.⁴¹ Möjligen kan den strax nedanför livsträdet placerade latinska inskriften höra samman med denna scen: *Finis adest vere precium ult scriptor chře* (= Slutet är nära och i sanning den yttersta vedergällningen, skrivare ...?). Troligen har dock denna inskrift tillkommit samtidigt med 1400-talsmålningarna, eftersom den böjer av vid apostlfiguren, som utförts av »Passionsmästaren» (fig 238). Strax nedanför finns ytterligare en inskrift med samma bokstavstyper (majuskler) men i något mindre skala: *Ut rosa flos florum sic est domus ista domorum* (= Liksom rosen är blommornas blomma så är detta hus det förnämsta bland hus). Samma inskrift finns i Lye kyrka, där den förmodas ha tillkommit på 1300-talet (SvK Go V s 49 f).

Långhusets norra mur: En livsträdsliknande rikt förgrenad ranka med blad och växtornamentik, målade i grönt, rött och svart (fig 257).

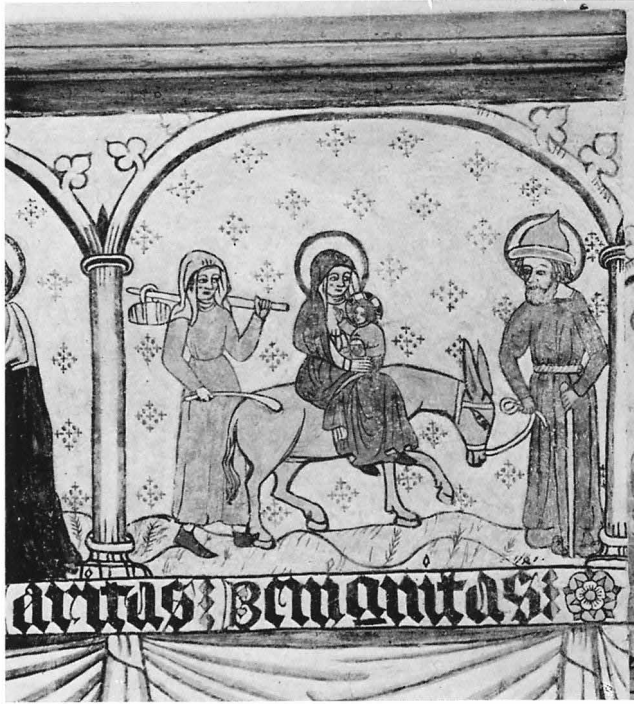

Fig 253. Flykten till Egypten, målning på tornbågens norra vederlag, 1400-talet. Foto 1967.

The Flight into Egypt, painting on N abutment of tower arch, 15th century.

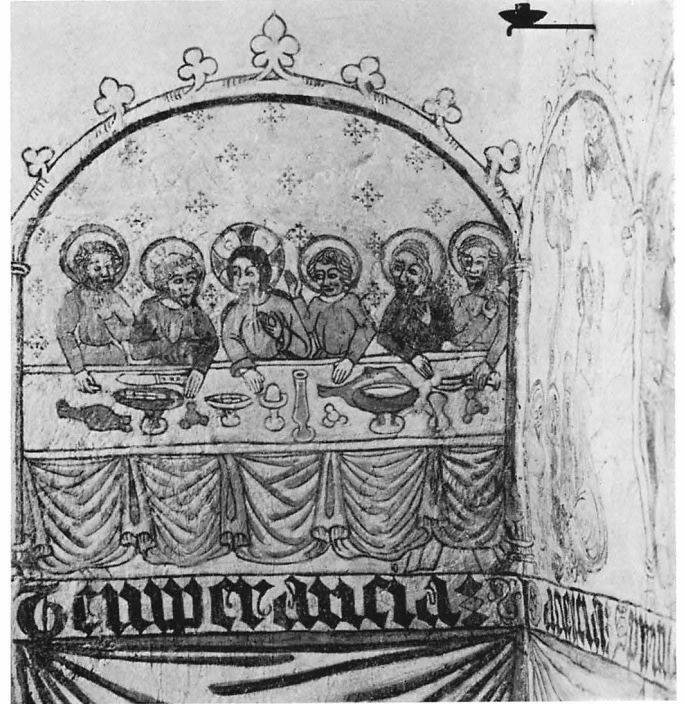

Fig 254. Nattvardens instiftande, målning på långhusets västra mur, 1400-talet. Foto 1967.

Institution of the Holy Communion, painting on W wall of nave, 15th century.

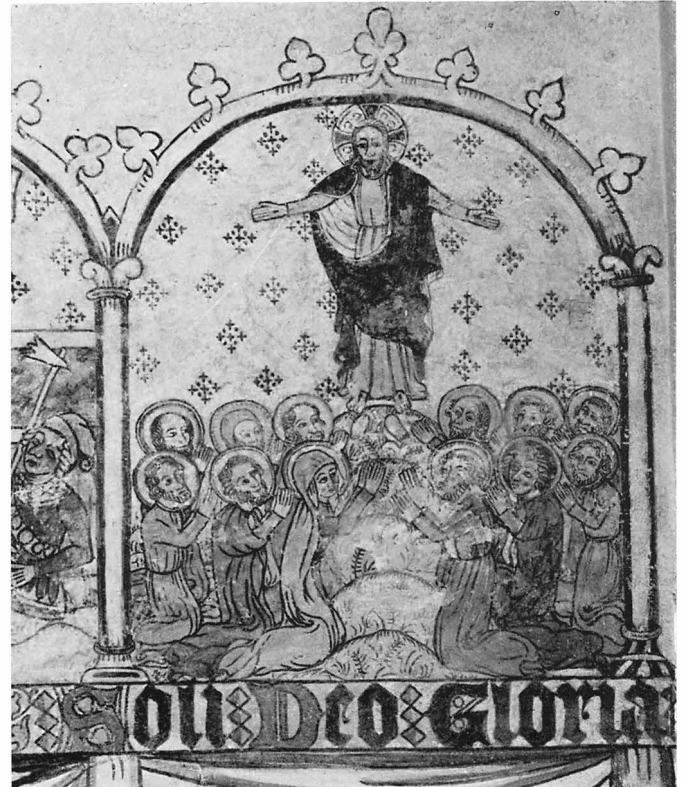

Fig 258. S Matteus, målning på långhusets norra mur, 1400-talet. Foto 1967.

St Matthew, painting on N wall of nave, 15th century.

De många rikt utformade konsekrationsskorsen synes huvudsakligen ha tillkommit under denna målningsperiod.

Andra perioden (1300-talet)

Korets norra mur: Två helgonfigurer inom fialoch vimpergrönta ädikulor (fig 239), den vänstra klädd i munkkåpa och med höjda stigmatiserade händer skall vara S Franciskus, medan den andre med kräkla i vänster hand enligt en majuskelinnskrift skulle vara S Egidius (= S Ilian), som förmodas vara kyrkans skyddspartron.

Tredje perioden (1400-talets senare hälft)

Siffrorna hänvisar till målningsschema å s 220.

Ringkammarens västra mur: — 1. S Simon (må-

lad 1896), attribut: såg i vänster hand. — 2. S Jakob d y, attribut: tygvalkarstång i vänster hand.

Ringkammarens norra mur: — 3. S Judas Taddeus, attribut: hillebard i vänster hand. — 4. S Filippus, attribut: korsstav i vänster hand. — 5. Marie bebådelse, inskrift: (1896) *Obediencia*=lydnad. Denna scen inleder en lång fris som skildrar Kristi barnoms- och lidandes historia. — 6. Marias och Elisabeths möte (fig 251), inskrift: (1896) *Laetitia*=glädje. — 7. Bebådelsen för herdarna (fig 250), inskrift: (1896) *Pax in terra* = frid på jorden. — 8. Två kvinnliga helgon (fig 252): S Dorotea, attribut: korg i vänster hand. S Barbara med torn i höger hand, inskriften utplånad. — 9. Två kvinnliga helgon: S Katarina av Alexandria, attribut: hjul i vänster hand. S Ursula med pilar i höger hand, inskrift: *Constancia*=ståndaktighet. — 10. Kristi födelse, inskrift: *Humilitas*=ödmjukhet. — 11–12. Konungarnas tillbedjan (fig 249), inskrift: *Sanctitas*=helighet, *Castitas*=kyskhet, *Virtus*=dygd, *Victoria*=seger, *Fides*=tro. — 13. Frambärandet i templet, inskrift: *Spes et Caritas*= hopp och kärlek. — 14. Flykten till Egypten (fig 253), obs Kristusbarnet bär ett korskrönt klot (jfr samma scen i Eke), inskrift: *Benignitas*=givmildhet.

Långhusets västra mur: — 15. Nattvardens instiftande (fig 254), inskrift: *Temperancia*=hovsamhet. Långhusets norra mur (fig 241): — 16. Kristus i Getsemane, inskrift: *Paciencia Spiritualis*=andligt tålmod. — 17. Judaskyssen, inskrift: *Diuturna*=varaktig. — 18. Kristus inför översteprästen Kaifas, inskrift: *Veritas*=sanningen. — 19. Avklädandet, inskrift: *Mansuetudo*=saktmod. — 20. Gisslandet, inskrift: *Suma Lenitas*=största mildhet. — 21. Törnekröningen, inskrift: *Longanimitas*=tålmod. — 22. Korsbärandet, inskrift: *Submissio*=ödmjukhet. — 23. Kristus på korset omgiven av Maria och Johannes (fig 255), inskrift: (1896) *Mors*=döden. — 24. Gravläggningen, inskrift: (1896) *Fidelium pietas*=sann barmhärtighet. — 25. Uppståndelsen, inskrift: (1896) *Vita aeterna*=evigt liv. — 26. Himmelfärden (fig 256) av C W Pettersson helt nymålade scen), inskrift: (1896) *Soli Deo Gloria*=åt Gud allena äran. — 27. S Matteus (fig 258), attribut: yxa i vänster hand. — 28. S Brigida,⁴² attribut: håller i ett rep en ko (liten skala), som står vid hennes fötter (fig 259). — 29. S Jakob d ä (fig 260) attribut: pil-

Fig 259. S Brigida av Irland, målning på långhusets norra mur, 1400-talet. Foto 1967.

St Brigid of Ireland, painting on N wall of nave, 15th century.

Fig 260. S Jakob d ä, målning på långhusets norra mur, 1400-talet. Foto 1967.

St James, painting on N wall of nave, 15th century.

grimsstav i vänster hand, mussla i höger hand. — 30. S Katarina av Vadstena,⁴³ attribut: oljelampa i vänster hand, vid hennes fötter en hind (fig 261). Korets norra mur: — 31. S Andreas, attribut: kors i höger hand.

Absiden: — 32. S Petrus, attribut: nyckel i vänster hand. — 33. Kristus som världsdomare (fig 262) sittande på regnbågen och med jorden som fotapall inom en mandorla omgiven av evangelist-symbolerna samt de två förbedjarna Maria och Johannes. — 34. S Paulus, attribut: svärd i vänster hand.

Korets södra mur: — 35. S Johannes, attribut: kalk i vänster hand. Långhusets södra mur: — 36. S Tomas, attribut: vinkelhake i höger hand. — 37. S Laurentius, attribut: halster i höger hand (de två

sist omtalade scenerna torde vara helt nymålade, eller starkt kompletterade vid restaureringen 1896). — 38. S Bartolomeus, attribut: Kniv i vänster hand. Långhusets östra mur: — 39. S Göran och draken (fig 263). Till höger den knäböjande prinsessan samt hennes föräldrar, som från slottets krön betraktar striden. — 40. S Martin som delar sin mantel med en tiggare (fig 265). De båda helgonframställningarna har fått en ovanligt framskjuten plats i kyrkorummet. Sådana scener brukar mestadels vara placerade i kyrkans västra del.

Målad runinskrift (G 56)

På korets västra mur söder om triumfbågen har en stor mängd runor målats på putsen (fig 264). Inskriften består av söndagsbokstäverna fuþorkh

Fig 261. S Katarina av Vadstena, målning på långhusets norra mur, 1400-talet. Foto 1967.

St Catharine of Vadstena, painting on N wall of nave, 15th century.

målade i svart och upprepade i rader enligt följande schema: 2 gånger, 5 gånger, 2 gånger+fuþork, 3 gånger+fu, 2 gånger+fuþork. — Inskriften omnämns första gången 1667, då kyrkoherden J I Canutius angående antikviteter i Hemse kyrka meddelar följande: »I Choret stå thesse Runa book-

stäffver fuþork öffver 20 gånger på radh skreffne och mz sådan punkt+distingverade.» Troligen skadades en del av inskriften vid genombrytningen av muren för predikstolstrappan 1768. Den var en tid överkalkad och återupptäcktes vid restaureringen 1896.⁴⁴

Fig 262. Kristus som världsdomare, detalj av målning i absiden, 1400-talet. Foto 1967.
Christ as Judge of the World, detail of painting in the apse, 15th century.

Fig 264. Runinskrift (söndagsbokstäverna fuporkh upprepade) på korets västra mur söder om triumfbågen. Foto 1967.

Runic inscription (repetition of the fuporkh) on W wall of chancel, south of rood arch.

Fig 265. S Martin delar sin mantel med en tiggare, målning på långhusets östra mur, 1400-talet. Foto 1967.

St Martin dividing his cloak with a beggar, painting on E wall of nave, 15th century.

Fig 263. (t v) S Göran och draken, målning på långhusets östra mur, 1400-talet. Foto 1967.

St George and the Dragon, painting on E wall of nave, 15th century.

Glasmålningar

Kyrkans fönster hade under medeltiden glasmålningar i rika färger. Av dessa finns nu intet kvar på plats. År 1780 omtalas i räkenskaperna att man »Bortsåldt 8 st gamla Kyrkofönster». Det kan möjligen ha gällt medeltida glasmålningar. Vid restaureringen 1896 påträffades under golvet ett stort antal glasskärvor, av vilka åtskilliga hade en tydligt bevarad, målad dekor (fig 266). Fragmenten såldes 1897 till SHM, där de ännu förvaras (inv nr 10291).

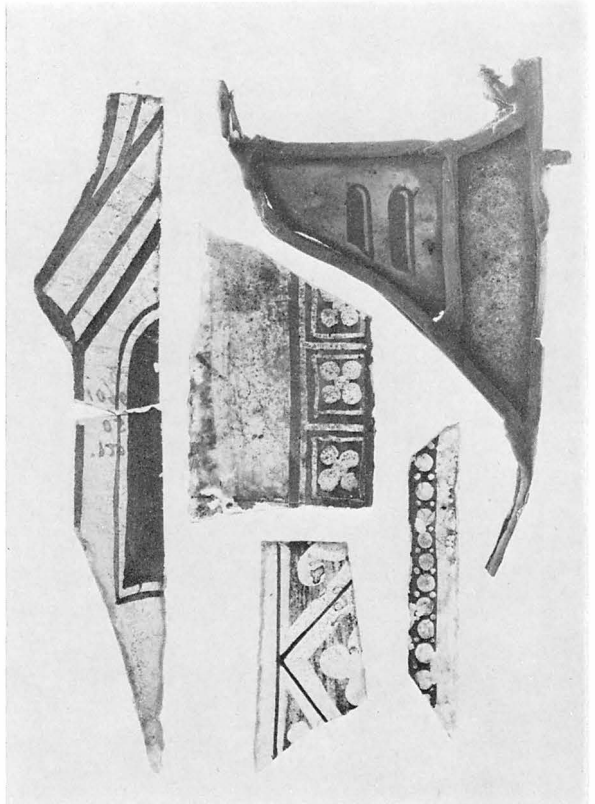

Fig 266. Medeltida glasmålningensfragment påträffade vid restaureringen 1896. Foto 1969.

Fragments of medieval stained glass, found during the restoration of 1896.

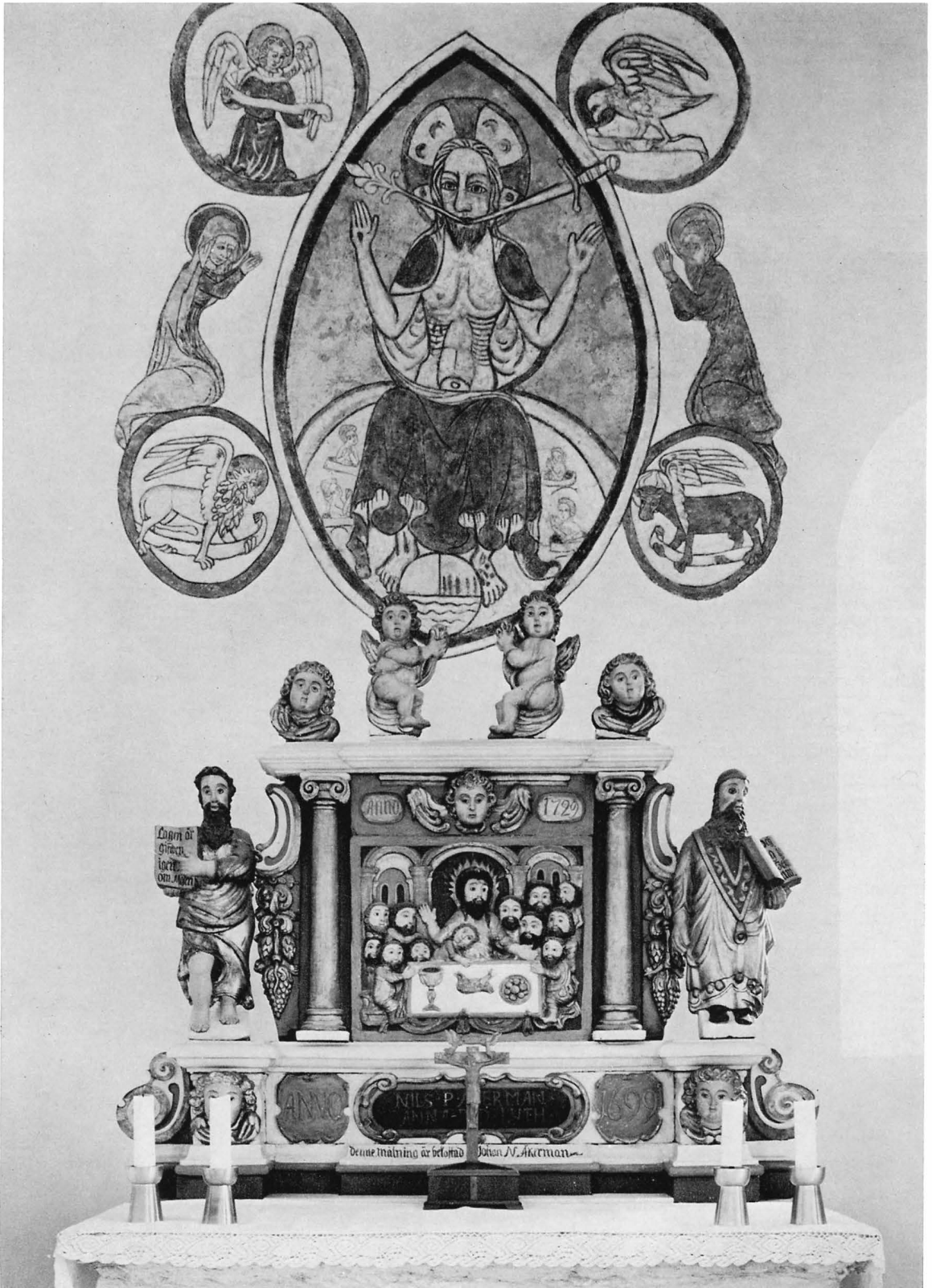

Fig 268.
Nattvardens
instiftande, detalj
av fig 267. Foto
1967.

*Institution of the
Holy Communion,
detail from fig 267.*

Fig 267 (t v).
Altaruppsats av
sandsten tillverkad
1699, målad 1729.
På muren, Kristus
som världsdomare,
målning från
1400-talet. Foto
1967.

*Sandstone reredos,
made in 1699,
painted in 1729. On
the wall, Christ as
Judge of the World,
15th century.*

Inredning och inventarier

Altaranordning

Altarbord av huggen sandsten (fig 236), täckt av altarskiva av kalksten. Före 1963 var altaret inklätt med tjock slät puts. Skivan hade använts att riva färg på. Vid restaureringen 1963 rengjordes altarskivan och den tjocka putsen togs bort (konserveringsrapport i ATA).

På altarbordets framsida finns en liten, nu igenmurad öppning (relikgömma), försedd med täcksten. Framför altaret ligger en trampsten av kalksten med avfasade hörn. Altarskivans mått 123 × 99 cm, altarets höjd 103 cm.

Altaruppsats av skulpterad, målad, förgylld och försilvrad sandsten (fig 267). Mittfältet med nattvardsscenen i relief (fig 268), däröver änglahuvud omgivet av kartuscher med målad inskription: »Anno / 1729». Mittfältet flankeras av kolonnetter med doriska kapital. På sidorna, som profilörer, fristående figurer: Moses och Aron. De bär uppslagna böcker med målad text: »Lagen är gifven igenom Mose», resp »Nåd och sanning igenom Jesum Christum». Skulpterat understycke med mittkartusch flankerad av mindre kartuscher, änglahuvuden och voluter.

Fig 269. Den uppståndne Kristus, altaruppsatsens krön. Nu i sakristian.

The Risen Christ, crown of rearedos, now in the vestry.

Mittkartuschen med målad inskription: »Nils P. Åkerman / Anna P. D. Lyth». I de mindre kartuscherna inskriptionen »Anno», resp. »1699». På listen under mittfältet målad inskription: »denne målning är bekostad af Johan N. Åkerman».⁴⁵

Altaruppsatsen krönes av två putti, flankerade av två änglahuvuden. Mellan dessa fanns enligt inv 1830 en rektangulär sandstensplatta med snidad och skulpterad framställning av den uppståndne Kristus med segerfanan, omgiven av tvenne änglar (fig 269), samt däröver en kartusch med Karl XII:s namnchiffer, krönt av en krona. Uppståndelse-scenen och det krönte namnchiffret avlägsnades vid restaureringen 1896⁴⁶ för att inte skymma valvmålningarna. Den förra är sedan 1963 uppsatt på sakristians vägg, medan det senare förvaras i tornet.

Färger: guld, silver, blått, rött, ljusbrunt, gulvitt och karnation.

Altaruppsatsen har således enligt inskrifterna utförts 1699 och målats 1729. Den målades åter 1864 på bekostnad av apotekare Frithiof Lilja samt vid restaureringen 1896 av Johan Gardelin, Hemse. De ursprungliga färgerna framtoogs 1963 av Erik Olsson, Sanda (konserveringsrapport i ATA). Mått: Höjd 180 cm, bredd 207 cm.

Altarskrank av kalkat trä, genombrutet, bestående av överliggare på stöd, parallellt med trappsteget i absidbågen. På trappsteget dynor av gult skinn. Mittpartiets överliggare är löstagbar och användes endast vid nattvardsgång. Höjd 67 cm. Tillkommen 1963. Detta altarskrank ersatte ett nygotiskt sådant från 1896 (kr prot 1896) av furu, med knäfall och överliggare klädda med röd sammet (se fig 234). Närmast föregående altarskrank (se fig 235) uppsattes 1846 (Alva N 1).

Bekännelsepall av målad furu (fig 271) på två kontursågade ben. Framsidan krönes av en profilerad överliggare. På det listomramade mittfältet en målad framställning av publikanen i templet. Färger: blått, rött, svart, vitt. Målad inskription: »Gudij / miskunda tigh / öfwer / migh syndare!» Höjd 108 cm, största bredd 52 cm.

Troligen identisk med den »pall för Altaret», som enligt räkenskaperna tillverkades av Anders I ruse 1693, och möjligen med »skriftestohlen», som 1768 målades av Magnus Möller (räk). Förvaras nu i tornkammaren.

Altarkrucifix, snidad och skulpterat i almrot. Utfört 1955 av Bertil Nyström, Slite. Sockeln utgör samtidigt ett ciborium. Höjd med sockel 52 cm. På altaret.

Antemensale av snidad och målad ek i två register (fig 270), indelade i vardera fem fält. I övre mittfältet tre gotiska trepassbågar under gavlar vilande på kolonnetter, i det undre ett fyrpass, omgivet av de fyra evangelistsymbolerna i svicklarna. I övre sidofälten trepass under gavlar klädda med krabbor och krönte av korsblommor, mellan gavlarna toureller. I de undre sidofälten trepassbågar vilande på en mittkolonnett samt pilastrar invid mittfältet. Pilastrar saknas vid gallerverkets kortsidor, vilka verkar oregelbundet avsågade. Har enligt Säve varit belagd med kritgrund och färger, men var vid hans besök överstruken med kalkvälling. Längd ca 200 cm, höjd ca 90 cm.

Fig 270.

Antemensale
av ek, 1200-talet.
Nu förkommet.
Efter teckning av
P A Säve 1855.

*Oak altar frontal,
13th century,
now lost. After a
drawing by P A
Säve, 1855.*

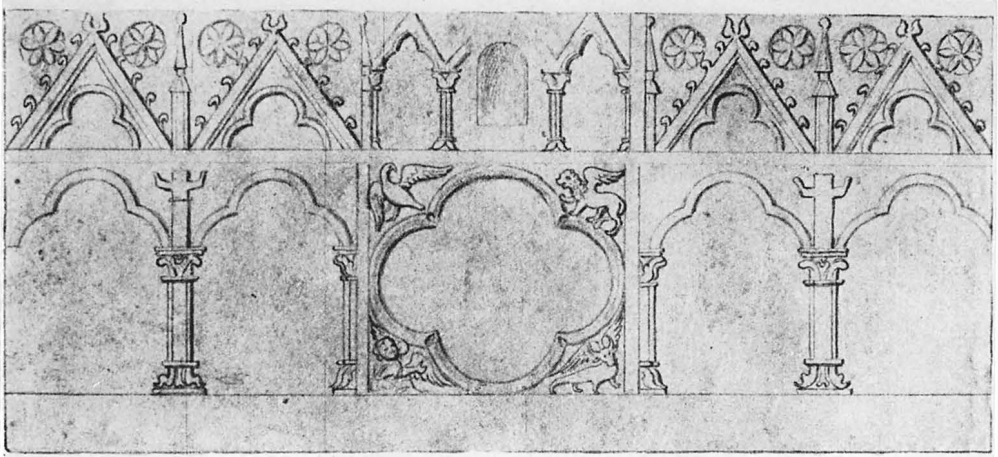

Fig 271. Bekännelsepall, målad av Magnus Möller 1768.

Confessional stool, painted by Magnus Möller, 1768.

Vid ett besök av P A Säve 1855 avritades gallerverket. Det satt då innanför fönstret i tornets västvägg, men har sedan dess förkommit. Enligt af Ugglas skulle det dateras till 1200-talets mitt eller senare hälft.

Till sin uppbyggnad påminner gallerverket om ett antemensale från Bergs kyrka i Småland, nu i SHM. Om det från början utgjort en del av ett antemensale, kan detta på grund av måtten inte ha tillhört Hemse nuvarande högaltare. Däremot stämmer måtten ganska väl överens med högaltaret i moderkyrkan Alva. Säve förmodar, att föremålet från början varit ett korskrank,⁴⁷ af Ugglas att det kan ha ingått i ett lektorium.

Triumfkrucifix

Triumfkrucifix av snidat, målat och förgyllt trä (fig 272–274). Kristusbilden bär krona med målade stenimitationer i form av röda och blågröna fält. Hår, skägg och mustasch finräfflade, svartbruna. Håret är mittbenat och ligger i en båge bakom öronen, avslutat med två fria ändrar på vardera axeln. Huvudet är lutat mot höger axel, kroppen bågböjd, benen parallella med brett mellanrum och brutna i vid vinkel, med knäna överförda mot bildens högra sida. De smala fötterna vilar i starkt framåtsluttande ställning på ett suppedaneum.

Fig 273. Triumfkrucefifix sannolikt utfört av tysk mästare, verksam på Gotland vid 1100-talets slut.
Foto 1967.

Rood, probably by a German master active on Gotland at end of 12th century.

Fig 272. Detalj av fig 273. Foto 1957.

Detail of fig 273.

Fig 274. Detalj av fig 273. Foto 1967.

Detail of fig 273.

Ländklädet är förgyllt med rött foder, vid dess nedre fäll rombiska, blåmålade stenimitationer. Armarna är horisontellt utsträckta, händerna svagt bågböjda nedåt, med slutna fingrar och inåtböjda tummar. Karnation gulvit.

Korset har förgyllda kanter med målade stenimitationer i form av röda och blågröna fält. Mitt-

partiet är blått med strödda, gyllene prickar. Mått: korsets höjd 153 cm, corpus' höjd 101 cm.

Krucifixet vilar på en rekonstruerad trabes. Enligt 1830 års inventarium hängde triumfkrucifixet vid denna tid ovanför triumfbågen. I samband med restaureringen 1896 blev det målat och förgyllt av Johan Gardelin och upphängdes på korets norra

Fig 275.
Predikstol
tillverkad av Olof
Westberg 1768,
målad av Magnus
Möller samma år.
Foto 1968.

*Pulpit, made by
Olof Westberg in
1768, painted the
same year by
Magnus Möller.*

Fig 276. Evangelisten Matteus, detalj av fig 275. Foto 1968.
St Matthew, detail of fig 275.

vägg. 1941 konserverades det av C W Pettersson och hängdes upp i triumfbågen. Originalfärgen framtog 1958 av Erik Olsson, Sanda. Den var enligt konserveringsrapporten så välbevarad, att endast obetydliga kompletteringar var nödvändiga.

Krucifixet har sammanställts med madonnan från Viklau och triumkrucifixen från Väte, Alskog och Endre. Det torde ha tillkommit under 1100-

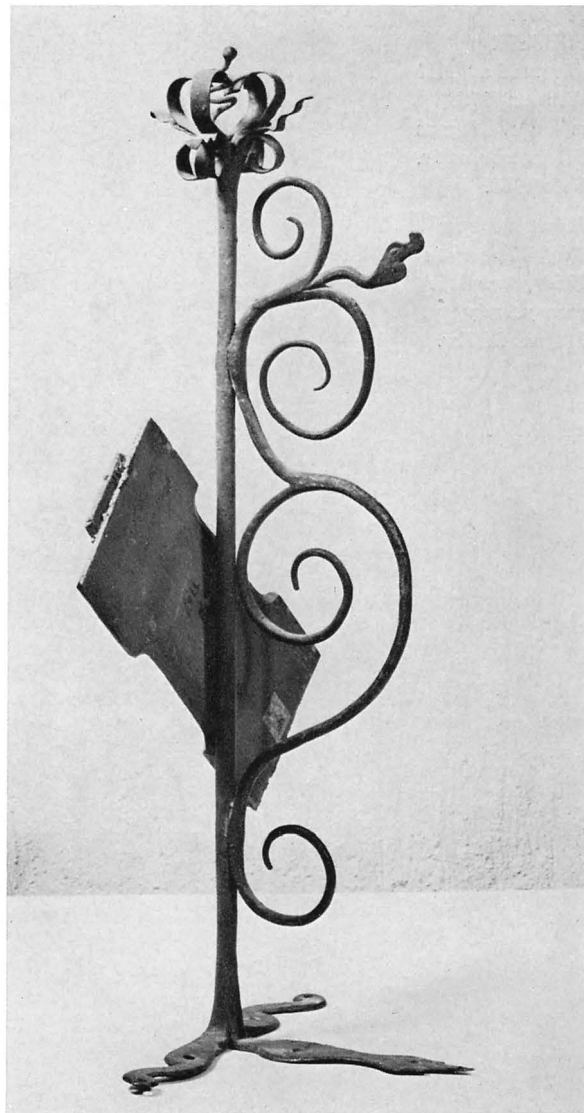

Fig 277. Timglasstativ av järn, skänkt till kyrkan 1691. Nu i GF. Foto 1968.

Iron hour-glass stand, presented to the church in 1691.

talets senare hälft och utförts av en västeuropeiskt fint skolad, på Gotland verksam mästare.⁴⁸

Predikstol

Av snidat och målat trä, bestående av polygonal korg med ljudtak och ryggstykke (fig 275). Korgen indelas i fält flankerade av pilastrar. I fälten figurmålningar inom listramar med indrag, föreställande

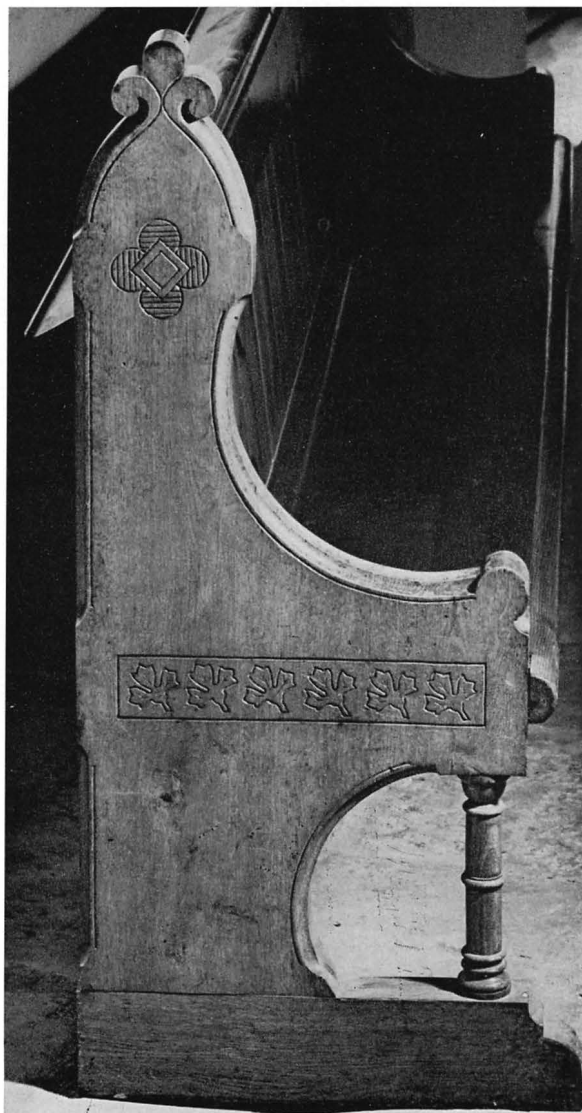

Fig 278. Bänkskärm av furu med årtalet 1683, detalj av fig 281. Foto 1969.

Pinewood bench screen from 1683, detail of fig 281.

Fig 279. Bänkgavel av ek, tillkommen 1896 efter ritning av E Lallerstedt. Nu i GF. Foto 1968.

Bench end, oak, made in 1896, designed by E Lallerstedt, now in the Gotland Museum, Visby.

de fyra evangelisterna med attribut (fig 276), flankerande en Kristusfigur som håller en våg med ett hjärta i ena vågskålen i sin högra hand. Däröver den helige Andes duva inom strålkran. Underst i varje fält inskrift: »Matthaei», »Marci», »Christi Retfärdighet» (under Lukasfiguren saknas inskrift), »Johannis».

Det polygonala ljudtaket krönes av en krona över kartusch med Adolf Fredriks namnchiffer, uppbyggt av S-formigt svängda stöd. Mellan dessa snidade och målade krönornament. I ljudtakets listomgivna fält finns inskriptioner. I sydöstra fältet otydlig text

med namnen »Ollof Wäsbärg sc / M: Möller. Pinx». I de övriga är träplattor med följande text insatta: »År 1768 är denna / Predikstohl Bygd och / Målat, då warande / Kiörkio herde Herr / Lars Malmsten.»⁴⁹ En duva i strålkran är målade på ljudtakets undersida.

Ryggstycket består av två fält på södra muren samt en omfattning till trappan. De är indelade av pilastrar och flankeras av voluter. På fältet över muröppningen inskriptionen: »Joh: 1 Ep : v 23» (cit). Färger: pilastrarna marmorade i blått och rött, övriga färger blått, grönt, svart, vitt och gult.

Predikstolen byggdes av snickaren Olof Westberg⁵⁰ 1768 och målades samma år av Magnus Möller⁵¹ (räk). Ny målning 1896 av Johan Gardelin, Hemse, då bl a de fem bildfälten fick ny figurmålning, föreställande de fyra evangelisterna, samt en blomslinga. Originalmålningen framtogs 1963 av Erik Olsson, Sanda (konserveringsrapport i ATA).

Genombrottet i muren gjordes 1768 (räk) och samma år såldes en äldre predikstol.⁵²

Timglas

Timglas (fig 277) bestående av smidd ståndare av järn, upptill utformad som en blomma med ranka, jämte fastsittande träskiva. Färger: svart och rött, träskivan röd, med svart målat årtal, 1769. Ett glas bevarat, trasigt. Höjd 47 cm, glasens höjd ca 20 cm. Skänkt 1691 av Nils Åkerman (C 1). Deponerat i GF 1916 (inv nr Dep C 428).

Bänkinredning

Bänkar av kalkat trä, med knäfallsbräden och rektangulära sidogavlar utan dörrar (se fig 233). På norra sidan 8 bänkar, på södra 9. Gavlarnas höjd 90 cm, bredd 40 cm.

Bänkinredningen tillkom vid restaureringen 1963. Utförd av Nils Lundgren, Levide (inv 1963).

Före 1963 ägde kyrkan 35 bänkar i nygotik från 1896 (fig 279). Två bänkar överlämnades 1963 till GF. Före 1896 hade kyrkan slutna bänkkvarter (fig 235), som hade överliggare med tandsnitt och dörrar med listomgivna fält och målade nummer. Från denna inredning har bevarats två dörrspeglar av furu, prydda med målade bladornament i blågrönt på gulaktig botten. Dörrarnas baksida rödbrun. Höjd 52 cm, bredd 29 cm. Den ena förvaras i tornkammaren. Den andra (Asarve gårds) hos Hans Norrby, Hemse. Nya bänkar omtalas 1725 och 1775 (räk). 1768 målade Magnus Möller 8 bänkar (räk).

Bänkinredningen som borttogs 1896 vilade vid långhusets norra och södra murar på långbänkar av trä. Enligt en teckning av Säve från omkring 1850 (fig 280), fanns två bänkar på norra sidan, försedda med urtagningar i form av trifoliebågar och ornerade med ristade hel- och halvcirklar. Höjd ca 45 cm, längd ca 420 resp 450 cm.

På södra sidan fanns en liknande bänk, där ur-

tagningarna åtskildes av kolonnetter med tre vulster. Längd ca 480 cm. Bänkarna togs bort 1896 för att sändas till SHM, men tycks aldrig ha blivit införda i museets katalog och är nu förkomna.⁵³

Bänkskärm av snidad, målad furu (fig 281), genom draxlingor i plattskärning indelad i fyra rektangulära fält. Skärmen har krönlist prydd med äggstav och tandlist. De rektangulära fälten är inramade av profilerade lister och prydda med målade akan-tusrankor. På insidan fragmentarisk bemålning i form av röda och vita blomslingor. Färger: rödbrunt med svarta draxlingor, lister blått och vitt, fält roströda med grå slingor. Inskrift: »ANNO / 1683», samt »H. I. I. C.». Vänstra fältets nedre ramlist bortfallen. Längd 217 cm, bredd 65 cm.

Bänkskärmen torde ha utgjort bröstning i den sångarbänk i koret, som nämns i inv 1830: »en bänk af tvänne rader för Församlingens Sångare på norra sidan af Choret». Gåva till Nordiska museet 1910 (inv nr 115.622), deponerad i SHM 1943 (inv nr 23003:93).⁵⁴

Läktare

År 1888 uppfördes en orgelläktare av trä i tornrummet. Den togs ned redan 1896, då den skymde en del av de nyupptäckta målningarna. Vid en visitation 1887 var orgelharmoniet placerat på »en mycket simpel och vanprydande träställning» i tornrummet.

Orgel

Orgelverket har två manualer, självständig pedal, svällare och sedvanliga koppel. 5 stämmor i 1:a manualen, 5 i 2:a och 3 i pedalen. Mekanisk traktur. Inköpt 1963 från Frobenius & Co orgelbyggeri, Köpenhamn.

En äldre orgel, byggd 1912 av orgelfirman Åkerman & Lund skänktes till kyrkan 1914 av järnhandlare Otto Svahn, Hemse. Den omfattade 6 stämmor och en manual. Såldes 1963 till församlingens kantor, Lennart Olsson (inv). Före denna orgel fanns ett orgelharmonium, inköpt 1876 (st prot). Det används nu i församlingshemmet.

Nummertavlor

Nummertavlor: — 1. Av snidad, målat och förgyllt trä (fig 282). Rikt utformat överstycke, med snidade

Fig 280. Detaljer av medeltida bänk av trä. Nu förkommen. Efter teckning av P A Säve 1855.

Wooden bench, medieval, now lost. After a drawing by P A Säve, 1855.

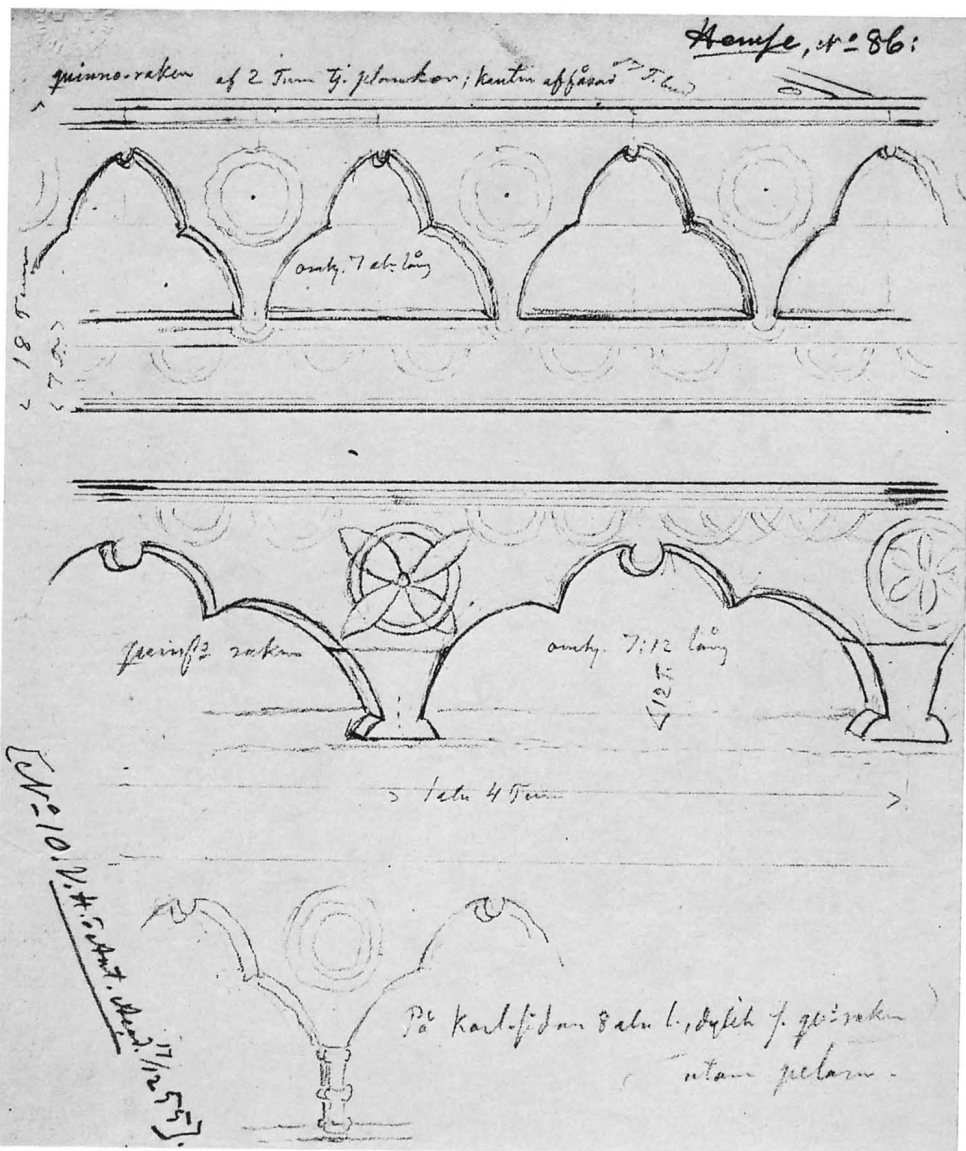

Fig 281 (nedan). Bänkskärm av furu, enligt inskrift från 1683. Foto 1969.

Pinewood bench screen, dating, according to an inscription, from 1683.

Fig 282. Nummertavla, troligen utförd av Johan Hernell, 1700-talets mitt. Foto 1968.

Hymnboard, probably by Johan Hernell, mid-18th century.

blommor och blad. Färger: blad gröna, blomstänglar ljusbruna, blommor bruna och förgyllda. Det svarta sifferfältet omges av svart listram med snidade och förgyllda blad. Listen omges av från överstycket nedhängande snidad girlang med gröna blad och förgyllda frukter. Höjd 107 cm, största bredd 70 cm.

Nummertavlan liknar mycket nummertavlorna i Lye och Alskog (SvK Go V, s 79, 217). I likhet med dessa torde den ha tillverkats i mitten av 1700-talet, sannolikt av Johan Hernell.⁵⁵ Den restaurerades 1963 av konservator Erik Olsson, Sanda. Då borttogs övermålning från 1863 (räk), de ursprungliga färgerna framtogs och tavlan ändrades från plats för tre, till fem psalmer. — 2. Av snidat och målat trä, med triangelformat överstycke krönt av lilja

och prytt med två drakhuvuden. Korsblommor runt kanten. Brunmålad ram. Höjd 180 cm, bredd 110 cm. Nygotisk, från 1896. Förvaras i tornkammaren. — 3. Fragment av snidad, målad och förgylld furu, utgörande del av en solros. Längd 26 cm, bredd 13 cm. Har troligen utgjort del av en nummertavla. Upptagen vid snabbinventeringen 1924. I tornkammaren.

Dopredskap

Dopfundt (fig 283) bestående av cuppa av grå kalksten samt fot av sandsten. Cuppan är åttpassformad. Utsidan är, genom från basen utgående strålar föräna med gotiska trepass, indelad i fält av samma typ som de s k musselcupporna. I svicklarna bl a bladrosetter, klöverblad och sexuddig stjärna. Ut-tömningshål saknas. Vid övre kanten fyra hål, antagligen fästansordning för ett nu försvunnet dopfuntslock.

Foten krönes av en vulst; under denna fyra o-djurshuvuden (fig 284) och mellan dessa inom cirkelrunda medaljonger: — 1. Sittande figur med båda handflatorna lyftade snett uppåt (fig 285). — 2. Figur sittande på en bänk täckt med dyna. Vänster hand lyftad, med pekfingret pekande uppåt, i höger hand ett svärd (fig 286). — 3. Krigare, hållande en hjälm med vänster hand, ett spjut i den högra (fig 284). — 4. Lejon, med höger framtass högt lyftad, hög svansföring.

Spår av bemålning i grönt och blått samt marmorering i rött. Mått: höjd 107 cm, fotens höjd 38 cm, cuppans största diameter 86 cm. Står sedan 1963 i långhusets nordöstra hörn på en medeltida, åttkantig profilerad plint av kalksten, troligen samtidigt med cuppan.

Dopfuntsfoten är romansk och har daterats till 1100-talets senare del. Den kan föras till mästaren »Hegvalds posthuma verkstad», jfr funtarna i Gant-hem, Halla och Sjonhem (SvK Go IV s 236, 281, 310). Cuppan är gotisk och torde härröra från 1300-talet.⁵⁶ Funten målades 1768, troligen av Magnus Möller (räk).

Dopfat av silver, avsett för dopfunten. I botten den helige Andes duva, samt inskriptionen: »Låten barnen komma till mig.» Enligt stämplarna tillverkat av Samuelsons Silversmedja, Stockholm, 1951. Diameter 74 cm. Inköpt 1951.

Fig 283. Dopfunt av sandsten och kalksten. Foten från 1100-talet, cuppan från 1300-talet. Foto 1967.
Baptismal font of sandstone and limestone. Base 12th century, bowl 14th century.

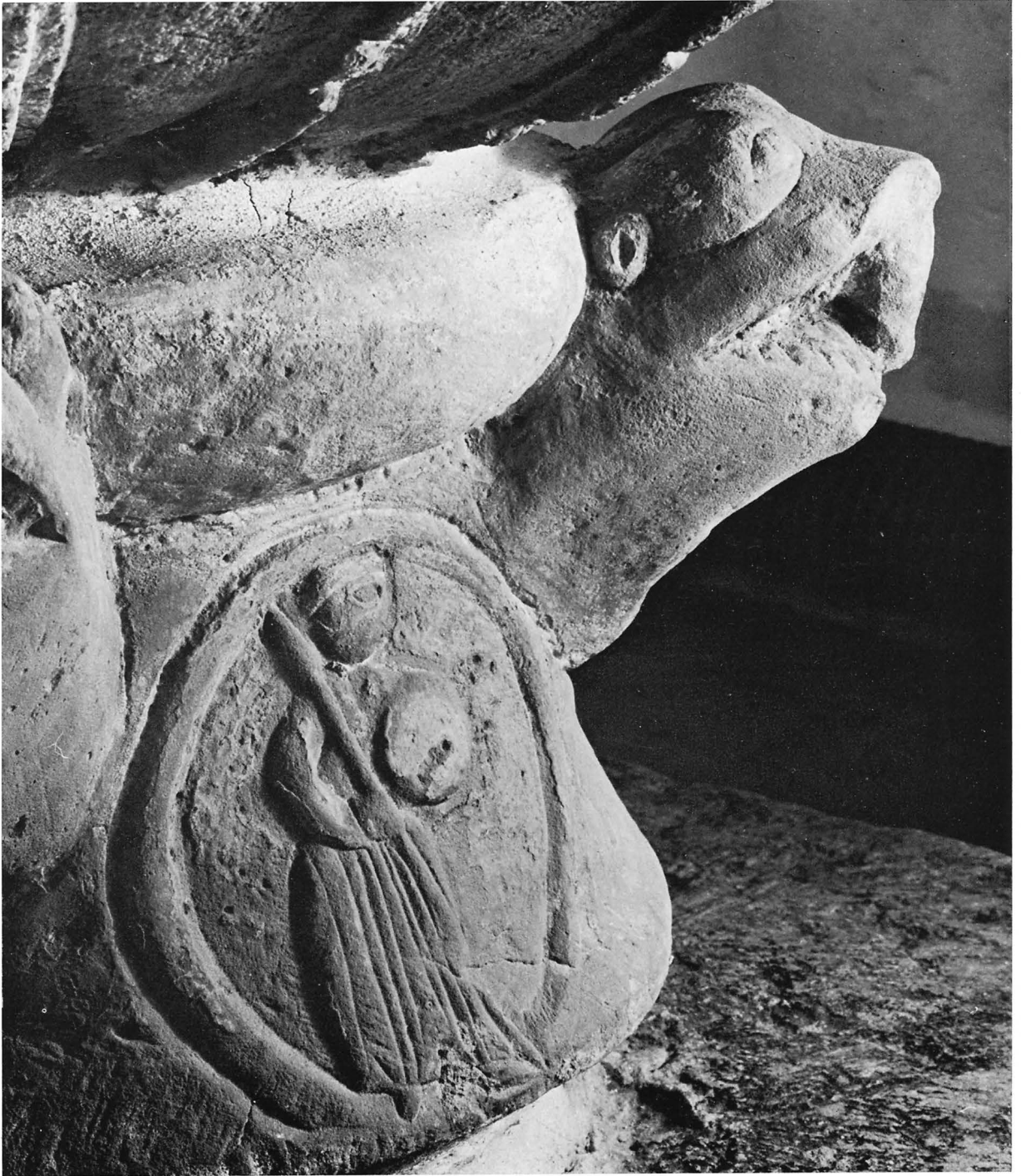

Fig 284. Detalj av dopfontens fot. Foto 1968.

Detail of base of font.

Fig 285. Detalj av dopfuntens fot. Foto 1968.

Detail of base of font.

Fig 286. Detalj av dopfuntens fot. Foto 1968.

Detail of base of font.

Dopskålar: — 1. Av mässing, åttkantig (fig 287). Skålens insida förtent. På brättet hamrade druvkassar, blommor och vinlöv. Diameter 24 cm. 1700-talet. — 2. Av förgyllt nysilver, i botten den Helige Andes duva, omgiven av samma inskription som på dopfatet. Diameter 22 cm. Inköpt 1918.

Nattvardskärl

Paten av förgyllt silver (fig 288). I botten välsignande hand, omgiven av bladbesatt ranka mellan koncentriska cirklar. Skålens kant är utformad som ett åttpass som omges av bladslingor. Brättet prytt med fyra graverade kors. Runt yttre kanten löper en inskription i majuskler (felande partier inom parentes, kompletterade enligt Läckfler): EDITVR HIC IESVS RE(MANET TA)MEN INTEGER ESVS AVE SA(LVS MVNDI) VERBVM PAT(RIS HOSTIA VERA VIVA CA)RO DEITAS INTEGRA VERUS (HOMO). Översättning enligt Läckfler: Här förtäres Jesus, men födan förbliver dock

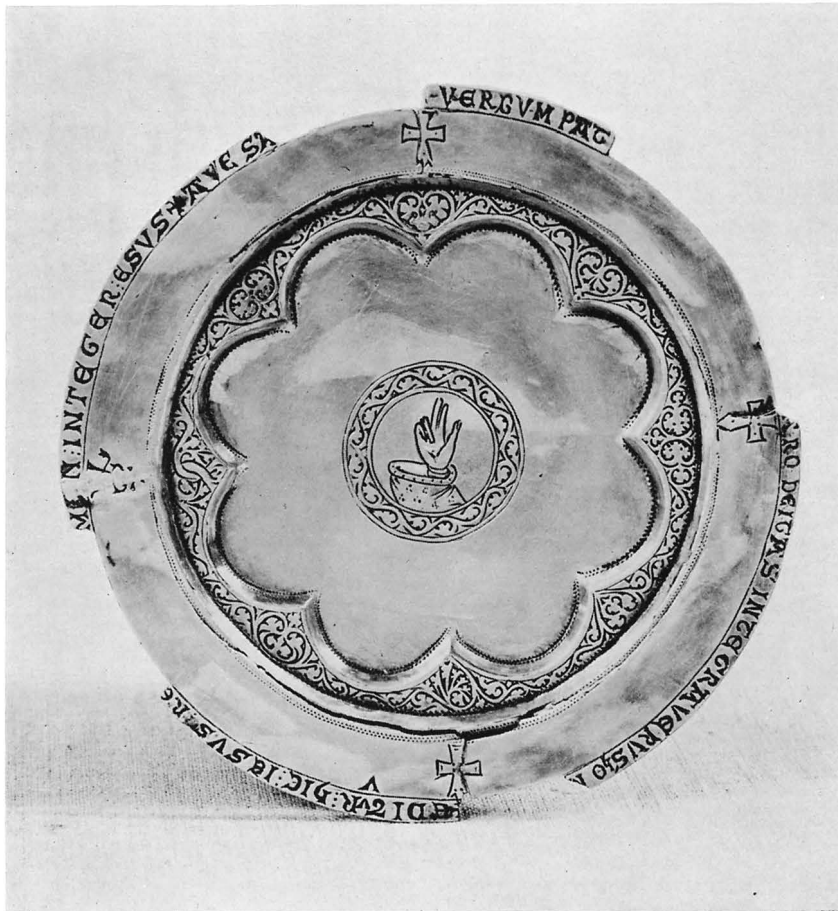

Fig 287 (ovan). Dopskål av mässing, 1700-talet. Foto 1967.

Brass baptismal bowl, 18th century.

Fig 288. Paten av förgyllt silver, 1200-talet. Nu i SHM. Foto ATA.

Silver-gilt paten, 13th century, now in the Museum of National Antiquities, Stockholm.

Fig 289. Sockenbudstyg av tenn från omkr 1800. Foto 1968.

Pewter viaticum vessels, ca 1800.

Fig 290. Oblatask av svarvat trä, 1800-talets slut. Foto 1967.

Bread box, turned wood, end of 19th century.

Fig 291. Ljusstake (1) av mässing, 1600-talet. Nu i GF. Foto 1968.

Brass candlestick (1), 17th century. Now in the Gotland Museum.

oskadd. Hell Dig, världens frälsning, faderns ord, sann hostia, levande kött, hel gudom, sann mänskliga.⁵⁷ — 1200-talet. Diameter 14,7 cm.

År 1761 (räk) förgylldes och lagades patenen. Den såldes 1870 till SHM i utbyte mot en ny (inv nr 4471).

Till patenen har hört en kalk, omgjord 1784 (se nedan), men den bar dessförinnan enligt Wallins *Analecta* följande inskription i majuskler runt botten: TOTTO ME FECIT IN DIEBUS CARVLI PREPITERI VIVENTE HEGNOS PREPOSITO (=Totto gjorde mig i prästen Carls dagar, då prosten Hegnos levde). — Mitten av 1200-talet, troligen av tysk mästare, möjligen bosatt i Visby.⁵⁸

Kalk av silver med invändigt förgyllt cuppa och cirkelrund fot. Skaftet över och under noden dekorerat med omväxlande ovaler och akantusblad. Enligt stplr tillverkad 1784 av Johan Lindbom, Visby (mästare 1784–1803). Räk 1785 upptar en utbetalning till Johan Lindbom för »ett st förnyad och omgjord kalk med förgyllning och förbättring». Fru Maria Åkerman vid Sindarfve bidrog med extra silver och mer än halva kostnaden för kalken. Höjd 22 cm, cuppans diameter 12 cm.

Patén av förgyllt silver. På brättet ristat latinskt kors. Stplr B L, tre kronor, I, 0 5 (=1870). Diameter 15 cm.

Sockenbudstyg: — 1. Av silver, bestående av kalk och patén, den senare med inskrift »K. Andersson». Enligt stämplrar tillverkad i Stockholm 1900. Diameter 9,5 cm. Kalken med klockformig, inuti förgyllt cuppa. Enligt stämplrar tillverkad av Guldsmedsaktiebolaget, Stockholm, 1894. Höjd 15,5 cm, cuppans diameter 8 cm. Inköpta 1900 (räk). Förvaras i församlingshemmet. — 2. Av silver, bestående av kalk med invändigt förgyllt cuppa, patén, oblatask och glasflaska. Förvaras i etui med silverplåt med inskription: »Hemse kyrka 1956.» Gåva detta år av fröken Gunhild Helling (inv 1963). Kalkens höjd 14 cm, cuppans resp paténens diameter 6 och 8 cm. — 3. Av tenn (fig 289) bestående av kalk och patén. Kalken har låg vid cuppa och rund nod. Inga stplr. Kalkens höjd 12 cm, cuppans resp paténens diameter 8 och 9 cm. Upptages första gången i inv 1830. Förvaras i församlingshemmet.

Oblatask av silver, invändigt förgyllt. Löstagbart lock krönt av stående, grekiskt kors. Höjd 15 cm,

lockets diameter 13 cm. Gåva 1932 av De ungas sällförening.

Oblatask av svarvad ek (fig 290), med tre fötter och löstagbart lock med knopp. Målad i rött, guld och mörkgrönt. Höjd 14 cm, diameter 10 cm. I församlingshemmet.

1799 ägde kyrkan »två askar, af träd för com: bröd». Mellan 1863 och 1870 erhöill kyrkan en oblatask av papper.

Vinkanna av silver, krönt av kors. Enligt stämplrar utförd 1956 av konstsmid F Holmström, Arvika. Höjd 28,5 cm. Gåva 1956 av föreningen Kyrkoprydnad.

Två vinkaraffer av slipat glas, anskaffade på 1860-talet. Den ena rund, den andra med polygonal genomskärning. Ena karaffen har propp med rund kula, krönt av upprättstående kors, den andras är avbruten och förkommen. Förvaras i tornkammaren. Höjd 30 cm.

Vinflaska av brunt glas. Storbukig, hoptryckt på sidorna. Höjd 33 cm. I församlingshemmet.

1745 inköptes »1 st Boutaille», 1779 två glasflaskor och 1799 ytterligare en. 1594 och 1684 fanns en större och en mindre tennflaska och en tredje inköptes 1758. Dessa är nu försvunna.

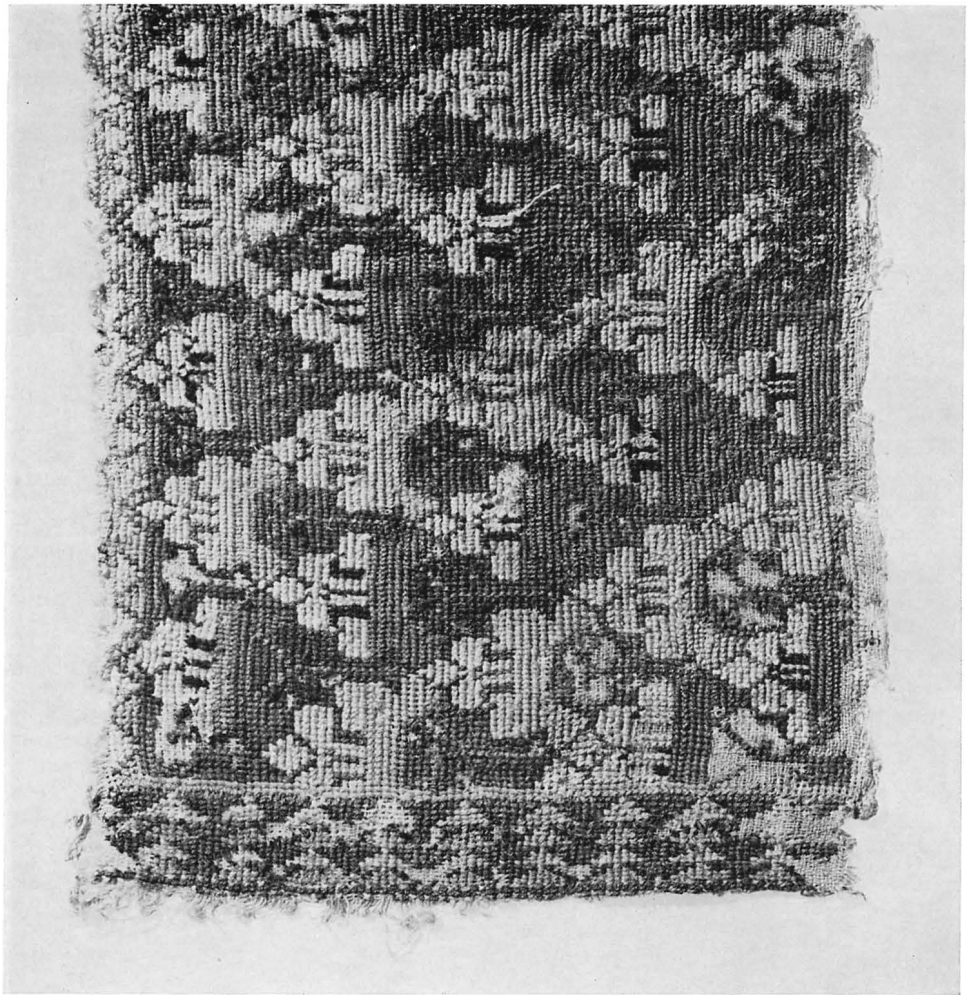
Brudkrona av förgyllt silver, med fem flikar och prydd med röda stenar. Enligt stplr tillverkad av ateljé Borgila, Stockholm. Gåva 1951 av Sällföreningen.

Ljusredskap

Ljuskronor av mässing: — 1. Med 8 ljusarmar och 16 pipor på olika höjd, bildande två kransar. Överst prydd med blommor med taggiga blad. En ljushållare i nedre kransen saknas. Höjd 100 cm. Omkring 1800. Hänger i tornbågen. — 2. Med två kransar om vardera 7 ljusarmar. Inskription på kulan: »Skänkt af Kyrkovårdaren Petter Paulsson Hulte / Och dess Hustru Magdalena Olofsdotter År 1857.» Höjd 110 cm. Kostade enligt inv 1860 »112 Rd Rmt». — 3. Med två kransar om vardera 8 ljusarmar. På kulan inskription: »Skänkt till Hemse Kyrka genom frivilliga bidrag 1896.» Enligt inv 1899 skänkt 1896 av järnhandlaren Otto Svahn, Hemse. Höjd 80 cm. Nr 2 och 3 hänger i långhuset. — 4. Med 8 ljusarmar i en krans. Enligt kyrkorådsprotokollet beställd från Gusums bruk 1896. Höjd 50 cm. Hänger i ko-ret. Samtliga kronor är elektrifierade.

Fig 292.
Bänkläde i
korsstyngs- och
twistsöm av
ullgarn på
glestrådig
linnevävnad,
daterat 1728. Nu
i GF. Foto 1968.

*Bench cloth,
loose linen cloth
with cross-stitch
and twist-stitch in
woollen yarn,
dated 1728. Now
in the Gotland
Museum.*

Ljustakar: — 1. Av mässing, ett par för vardera ett ljus (fig 291). Rund fot med åttkantig nederdel. Åttkantiga ljusmanschetter överst och på mitten, prydda av halvklot samt drivna bladrankor och druvklasar. Skaftet spiralvridet. 1600-talsstil. Höjd 22 resp 23 cm. Enligt inv 1799 skänkta av K L Lange. Deponerade i GF 1892 (inv nr Dep B 842, 843).⁵⁹ — 2. Av tenn, ett par med tre pipor, rund fot och profilerat skaft. Varje stakes fot har inskriptionen: »Till Hemse kyrka af Otto Svahn 1895.» Höjd 50 cm. I församlingshemmet. — 3. Av tenn, sex stycken för vardera ett ljus. Inskription på insidan: »N. Vredeby, Svenskt Tenn». Höjd 14,5 cm. Gåva 1963 av fru Margit Appelqvist. — 4. Av tenn, en för ett ljus. Höjd 15 cm. Enligt inskription

under foten gåva av Berlingske Tidenes Kirketure 1963. — 5. Av malm, två för ett ljus. Rund fot, runt skaft med tre vulster, 1600-talstyp. Höjd 23 cm, fotens diameter 15 cm. Gåva 1936 av Syföreningen. — 6. Av järn, två stycken med sju pipor. Höjd 140 cm. Avsedda att användas vid begravingar. Enligt inv skänkt av fru Lilly Georgsson, Hemse, år 1967. — 7. Av tenn, två stycken. Gåva 1943 av kantor W Kupper. I gravkapellet.

Textilier

Altarbrun av gråvitt ylle, broderat i guld, svart, vitt, grönt och olika nyanser blått. I mitten Kristusmonogram, flankerat av triangel respektive kalk, allt inom cirklar. Broderat på fodret: »LIBRARIA / KOMP.

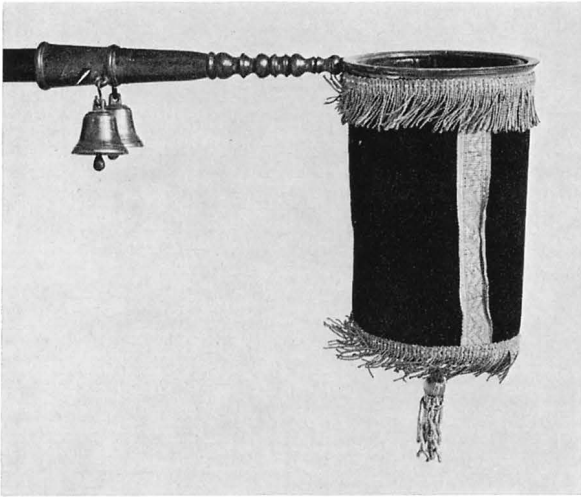

Fig 293. Håv av svart sammet, skänkt 1768. Foto 1968.

Black velvet collection bag, presented in 1768.

MSA. / 1967» (= Märta Swartling-Andersson). Längd 124 cm, höjd 16 cm. Enligt inv skänkt av förre kyrkvården skomakarmästare Karl Laugren, Hemse, och hans syster fru Elsa Lerberg, Lärbro.

Antependier: — 1. Av röd sammet. I mitten Gudslammet inom fyrpass, flankerat av bokstäverna A och O. Längd 195 cm. Anskaffat 1916 (inv). — 2. Av vitt ylle, modernt. — 3. Av grönt ylle, samma material som i mässhake nr 4. — 4. Av violett, mönstrat siden, samma material som mässhake nr 3.

Mässhakar: — 1. Av brunaktig, ursprungligen röd sammet. På ryggsidan kors, på framsidan slå av tre parallella silvergaloner, ej ursprungliga. Rygg-längd 126 cm. Inköpt 1761 (räk), reoverad 1957 (inv) av Cedergren & Eriksson, Visby. — 2. Av vitt mönstrat siden. Ryggsidan rektangulär, med latinskt kors av brunt enfärgat siden, kantat med band i rött och guld. Inskription på fodret: »G H LICIVM 1924» (= Gurli Hillbom). Rygg-längd 114

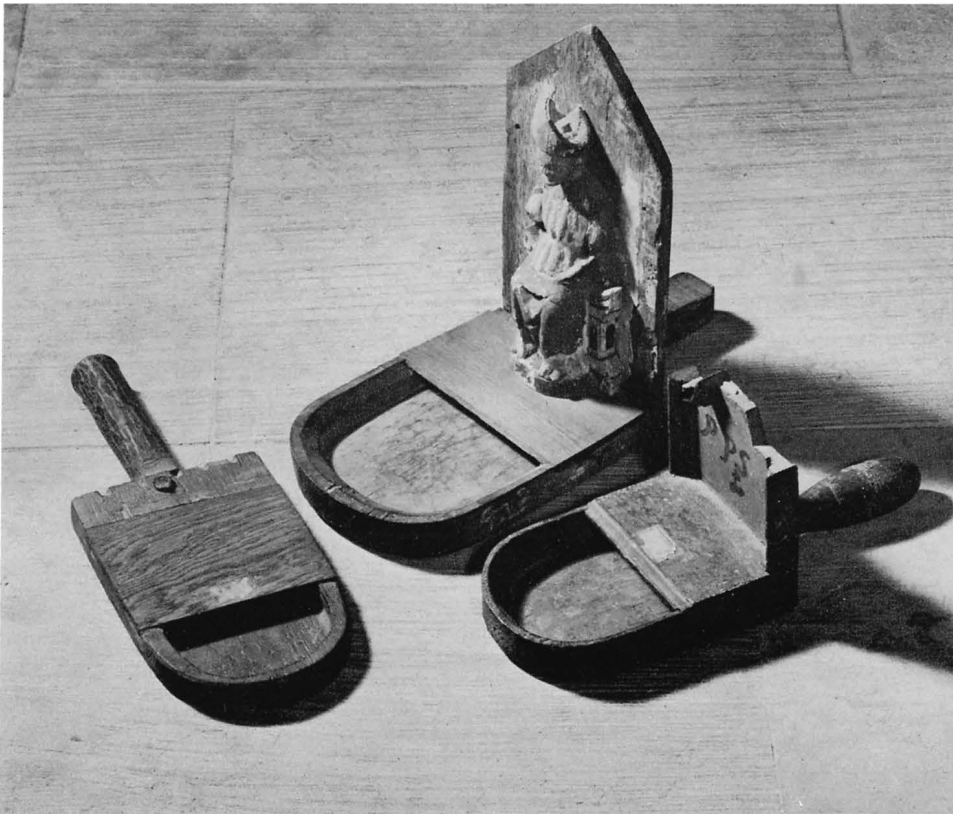

Fig 294. Kollekttavlor av trä, den mellersta från 1400-talet. Nu i GF. Foto 1968.

Wooden collection trays, the middle one dating from the 15th century. Now in the Gotland Museum.

cm. Inköpt 1924 (räk). — 3. Av violett mönstrat siden. Broderat på fodret: »E. P. LICIAM 1953» (= Elin Pettersson). Ryggängd 121 cm. För kyrkans prydande, skänkt av syföreningen 1954 (räk). — 4. Av grönt ylle. Broderat på fodret: »Cedergren & Eriksson, Visby. Hemse kyrka 1957. Till minne av Elin och Karl-Fredrik Jonsson skänkt av barnen.» Ryggängd 112 cm. — 5. Av vitt mönstrat siden. På ryggsidan slå med Kristusmonogram, runt halsen krage av rött siden, broderier i grönt och guld. På fodret: »LIBRARIA KOMP. MSA 1963» (= Märta Swartling-Andersson). Ryggängd 112 cm. Gåva av Syföreningen till kyrkans prydande.

Stolor: — 1. Av vitt mönstrat siden, prydd med fem röda, broderade kors. Längd 246 cm, bredd 9 cm. Anskaffad 1958 (inv). — 2. Av vitt mönstrat siden, samma material som mässhake nr 5. Längd 265 cm, bredd 8 cm. Anskaffad 1963. — 3. Av violett siden, samma material som mässhake nr 3. Med fem kors av påsydda guldgäloner. Längd 245 cm, bredd 9 cm. Gåva av Kyrkoprydnad 1958. — 4. Av grönt ylle, samma stoff som mässhake nr 4. Prydd med fem kors av påsydda guldgäloner. Längd 245 cm, bredd 9 cm. Gåva 1958. — 5. Av röd sammet, enfärgad, prydd med sju kors av påsydda silvergäloner. Längd 245 cm, bredd 9 cm. Skänkt 1958 av Kyrkoprydnad. — Nr 1, 3–5 utförda av firma Cedergren & Eriksson, Visby.

Kalkkläden: — 1. Av vitt mönstrat siden, samma stoff som mässhake nr 5. Kristusmonogram av påsydda röda band, kantade med guldtråd. Kvadratisk. Sidans längd 58 cm. Utfört på Libraria 1963. — 2. Av grönt ylle, samma stoff som i den gröna mässhaken. Kors av påsydda guldgäloner. Sidans längd 60 cm. Skänkt tillsammans med den gröna mässhaken 1958. — 3. Av violett mönstrat siden, samma stoff som i mässhaken nr 3. Kors av påsydda guldgäloner. Kvadratisk, sidans längd 60 cm. Gåva av Kyrkoprydnad 1958. — 4. Av röd omönstrad sammet, samma stoff som i röda stolan. Kvadratisk, kantlängd 60 cm. Gåva 1958 av Kyrkoprydnad. — Nr 2–4 utförda av Cedergren & Eriksson, Visby.

Bursor: — 1. Av vitt mönstrat siden, samma stoff som mässhake nr 5. Utförd på Libraria 1963. — 2. Av grönt ylle, samma stoff som i den gröna mässhaken. Skänkt tillsammans med denna 1958. — 3.

Fig 295. Tronande biskop, detalj av kollekttavla från 1400-talet. Foto 1968.

Enthroned bishop, detail of 15th century collection tray, fig 294.

Av violett mönstrat siden, samma stoff som mässhaken nr 3. Skänkt tillsammans med denna 1958. — 4. Av röd omönstrad sammet, samma stoff som i den röda stolan. Gåva 1958. — Nr 2–4 utförda av Cedergren & Eriksson, Visby.

Predikstolskläden: — 1. Av röd sammet, prytt med broderad, vit duva, omgiven av strålar. Kantad med påsytt gult band och guldfrens. Fodret broderat med: »H. A. 1916» (Helena Anschütz). Bredd 37 cm, höjd 43 cm. — 2. Av vitt ylle, samma stoff som det vita antependiet. Bredd 37 cm, höjd 47 cm. Skänkt av Kyrkoprydnad 1957. — 3. Av grönt ylle, samma stoff som gröna antependiet. Bredd 37 cm, höjd 47 cm. Gåva av Kyrkoprydnad 1957. — 4. Av violett mönstrat siden, samma stoff som det violetta

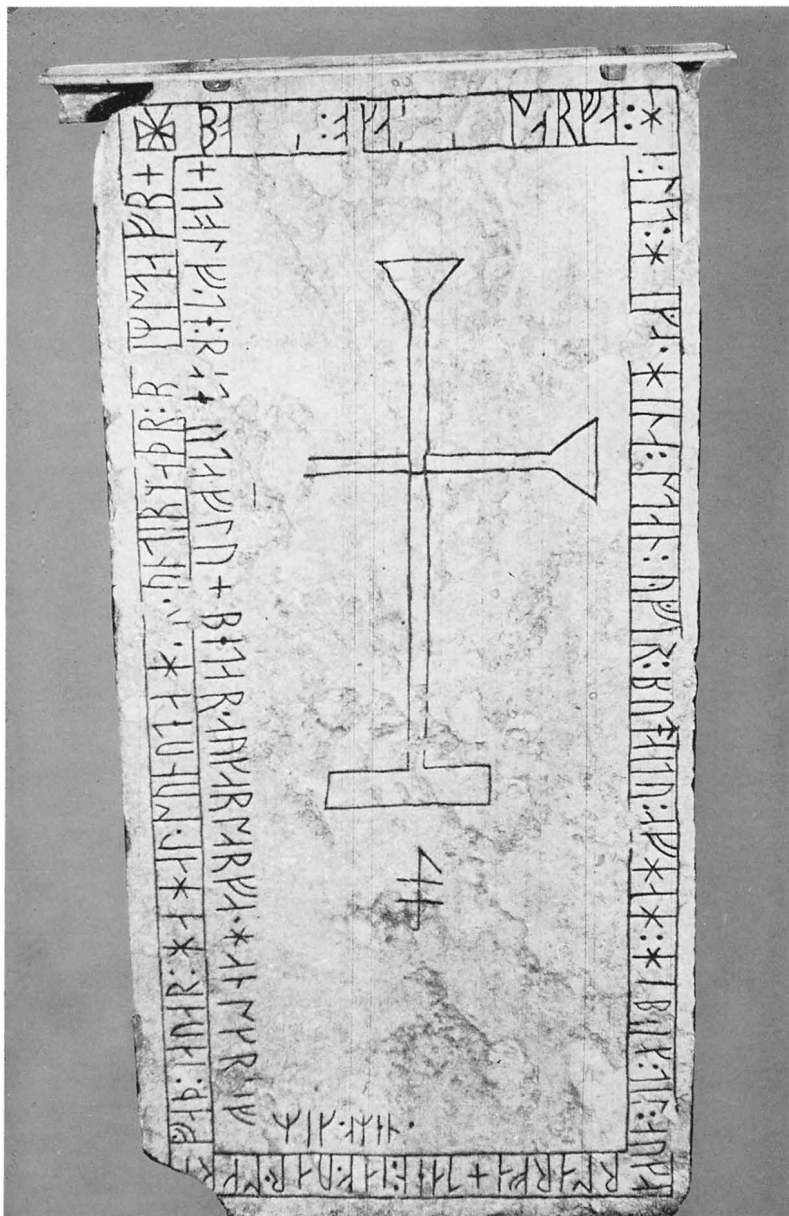

Fig 296. Gravsten med runinskrift från 1459. Foto G Svahnström 1962.

Gravestone with runic inscription, 1459.

antependiet. Anskaffat 1958. Bredd 37 cm, höjd 42 cm. — Nr 2–4 utförda av Cedergren & Eriksson, Visby.

Bänkkläde i korsstyngs- och tvistsöm med ullgarn på glesträdig linnevävad (fig 292). Ytan täckt av palmettliknande mönster mot blå botten. Längs kortändarna bårder av triangelornament. Färger: rött, blått, gult och vitt. Vid nedre långsidan broderat med rött: »Anno 1728 M M». Längd 86 cm, bredd 35 cm. Har enligt uppgift ursprungligen legat

på bekännelsepallen. Gåva till GF 1922 av Sara Stengård, Hemse (inv nr C 4836).⁶⁰

Håvar: — 1. Av svart sammet (fig 293), ett par, på läderstomme och ornerade med galoner, fransar och tofs, allt i silver. Svarvat, svartmålat träskافت med par av hängande klockor. Längd 118 cm, holkens längd 16,5 cm, diameter vid öppningen 11 cm. Enligt räk skänkta 1768 av nämndemannen Olof Tiengdarfwe och kyrkvärden Per Linwede. — 2. Av vitt linne, ett par, på läderstomme med broderier i

guld, grönt, rött och grått. Skaft av ljus ek. Längd 172 cm, holkens längd 22 cm, diameter vid öppningen 12 cm. Gåva av kyrkorådets ledamöter vid kyrkans återinvigning 1963. Tillverkade av Cedergren & Eriksson, Visby.

Ryamatta, i brunt, gråblått, ljusblått och vitt, ligger framför altaret. 120×68 cm. Knuten och skänkt 1955 av förre kyrkvärden Jacob Jacobsson, Likvide.

Konfirmanddräkter inköptes 1962 enligt kyrkorådets beslut, för medel ur Svahnska fonden.

Försvunna textilier

Inventarium 1594 upptar en korkåpa, en mässhake och ett röcklin.⁶¹ Korkåpan fanns kvar 1684, likaså mässhaken. Den senare såldes 1765 (räk). 1697 inköptes »hwalmar till att kläda altaret och predikstohlen med till att contestera den sorgh, som ... Konung Carl d 11 s dödeliga frånfälle» förorsakat (räk). Tyg till prästkappa inköptes första gången 1840.⁶² I inv 1799 nämns en »Gammal Fahne», som enligt en senare anteckning i samma inventarium »blifwit insänd till Wisby».

Kollekttavlor

Kollekttavlor (fig 294): — 1. Av snidad, skulpterad ek (fig 295). På gavelns frånsida inristat »NPA» och årtalet 1688. Framför gaveln snidad figur, tronande biskop, med väl bevarad polykromi. Färger: rött, vitt, grönt, svart och silver. Händers saknas. Längd 32 cm, höjd 27,5 cm, bredd 15 cm. Figurens höjd 19,5

Fig 297. Medeltida gravhäll (2) av grå kalksten. Foto J W Hamner 1921.

Medieval grave slab (2), grey limestone.

Fig 298. Detalj av medeltida gravhäll (5) av grå kalksten. Foto J W Hamner 1921.

Detail of medieval grave slab (5), grey limestone.

cm. Daterad till 1400-talets förra hälft. I GF (inv nr Dep B 838). — 2. Av snidad furu. Gavel med listverk och kolonnetter. Framsidan röd med målade svarta bokstäver »PPS» och »L». Handtaget ornerat med ristade koncentriska cirklar. Ramlisten defekt. Längd 29 cm, ändgavelns höjd 13,5 cm. 1600-talet. I GF (inv nr Dep B 839). — 3. Av ek med skaft av furu. Utan ändgavel. Urkarvningen ornerad med ristade ringar. 1600-talet. I GF (inv nr Dep B 840).⁶³

Fig 300. Figur av koppar med emalj­inläggningar, fragment av ett limogeskrucifix, 1200-talet. Foto 1969.

Copper figure with enamel, fragment of a Limoges crucifix, 13th century.

Fig 299. Svarvad fattigstock av furu, 1700-talet. Foto 1968.

Turned poor-box, pinewood, 18th century.

Gravstenar

— 1. (G55, i korgolvet norr om altaret). Av ljusgrå kalksten, rektangulär (fig 296). På mittytan kors på fot samt gården Ocksarves bomärke. Kring kanten runristning som i översättning lyder: »Bot- ... från Ocksarve (?) h(an el hon?) lät hugga denna sten över Budaid (?) från Hageby och till Ocksarve. Då jag blev skriven, då var runan h söndagsbokstav,

-r primstav i tolfte raden på tavlan [= 1459]. Peter i Ocksarve han skrev mig. Amen.» Längd 196 cm, bredd 100 cm. Stenen låg ursprungligen på kyrkogården söder om kyrkan, på den gravplats som tillhörde Ocksarve gård. Någon gång efter 1855 placerades den mot tornets norra mur, där den stod 1923. När stenen vid restaureringen 1963 lades i korgolvet, hade den sedan 1940 stått rest på kyrkogården norr om kyrkan.⁶⁴ — 2. Av grå kalksten (Lindström 109), trapezoidal (fig 297), med likarmat kors. Utmed kortsidorna inskription i majuskler: *Hic Jacet Aimundus* (=Här vilar Aimund). Längd 180 cm, största resp minsta bredd 95 och 70 cm.⁶⁵ Ligger sedan 1963 i korgolvet söder om altaret, men var tidigare från 1940 rest på kyrkogården bredvid nr 1. Dessförinnan låg den vid tornets norra mur liksom nr 1. — 3. Av röd- och grönaktig kalksten, rektangulär. Inskription: »Tingz Domaren / Pehr Nilson Åkerman / Anno 1701 den 22 septemb: / Elin Lars Dotter / Ao 1707 den 23 Martij / Tjengdarfwe / bekåstat af N. P. Åkerman / *Memento Mori*» (minns, att du är dödlig). Längd 197 cm, bredd 180 cm. Ligger på ursprunglig plats i korgolvet, mitt för altarringen. — 4. Av grå sandsten, rektangulär, med ristade cirklar i hörnen och ristad rand utmed kanterna. Ingen inskrift läsbar. Längd 160 cm, bredd 85 cm. Ligger som trampsten utanför korportalen.

Kyrkan äger ytterligare ett antal äldre gravstenar. Nr 5 (nedan) låg vid Säves besök 1855 på kyrkogården söder om kyrkan. I samband med restaureringen 1896 placerades stenarna utmed långhusets södra yttermur. Vid 1960 års restaurering lades gravstenarna i tre staplar på andra sidan vägen, öster om kyrkogården. Efter stämmobeslut grävdes de 1968 ned i tre schakt under kyrkogårdens torvlager och är f n inte tillgängliga för studium. Nedanstående iakttagelser gjordes sommaren 1967 av de stenar som var åtkomliga. — 5. Av grå kalksten (fig 298) (Lindström 110). På mittytan kors, utmed kanterna inskription i majuskler mellan två parallella ränder: »*Hic iacet Sigielmus ... Haldiaud*» (=Här vilar Sigielmus ... Haldiaud'). Det felande ordet mellan de båda namnen torde enligt Lindström kunna vara *filius* (=son). Längd 160 cm, bredd 135 cm.⁶⁵

K Kristiansson, som på 1880-talet gjorde avskrifter av stenarna, som vid denna tid var placerade på kyrkogården, förtecknade ytterligare tre gravhål-

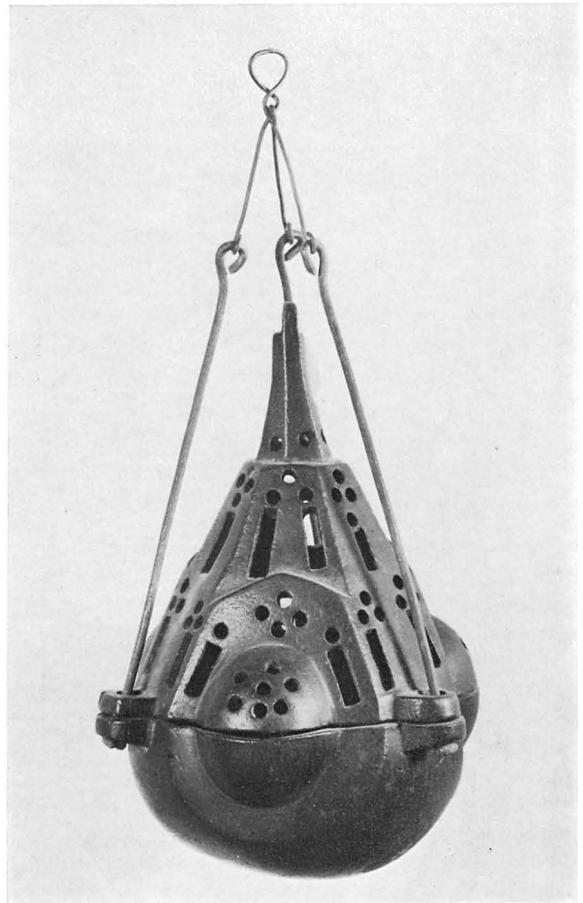

Fig 301. Rökelsekar av brons, 1300-talet. Nu i GF. Foto 1968.

Bronze censer, 14th century, now in the Gotland Museum.

lar, nämligen: — 6. »Anno 1658 døde Jacob Clauson Oxarve, Barnafød i Rone til Tomte af ærlige oc gudfrychtige foreldre, døde i sit alders aar --- i Herrenthensof, der hand hafde lefvet i denne 42 aar.» — 7. över »Pär Jacobson Asarfve samt des hustru Gärtru Matheias dotter». — 8. över »hustru Catharina Bottelsdotter, som var Olof Pärson Oxarfve hustru, född 1707 och døde 1742».

Möbler

Bord av furu med låda. Benen förenade nedtill genom slåar. Färger: rött och blått, framtagna vid restaureringen 1963 (konserveringsrapport i ATA). Längd 98 cm, bredd 65 cm, höjd 76,5 cm. Första gången upptaget i inv 1799. I sakristian.

Fig 302. Porträtt (gravyr) av Jacob Gråberg, svensk generalkonsul i Tripolis. Foto 1968.

Portrait (engraving) of Jacob Gråberg, Swedish Consul General in Tripolis.

Stolar: — 1. 3 stycken, av furu. Samtliga fyra ben förenade genom slårar. Färger: brunt och rött. På ryggstödet vitt fält med dekor i blått. Höjd 91 cm, sitsens höjd 49 cm. Upptagna i inv 1799 och av allt att döma från samma tid som bordet. I sakristian, samt en stol i församlingshemmet.

Enligt Ambrosiani⁶⁶ fanns 1893 rester av en medeltida stol. Omnämns ej vid snabbinventeringen 1924.

Böcker

I 1830 års inventarium upptages dels en gammal dansk bok, dels nio av konsul Gråberg donerade böcker. Den förra har ej kunnat återfinnas. De senare deponerades enligt stämmobeslut den 18 januari 1892 i Visby läroverks bibliotek, och har därifrån överförts till Länsbiblioteket i Visby. Endast följande bok är äldre än från 1800-talet: *Biblia*

Fig 303. Klocka av Apengetertyp, 1400-talet. Foto 1967.

Bell of Apengeter type, 15th century.

Sacra, vulgata editionis Sixti V Pontificis maximi jussu secognite et Clementis VIII auctoritate. Lugduni Celtarum (=Lyon) 1688. Folio. Ej återfunnen 1968.

Övriga inventarier

Fattigstock (fig 299), bestående av svarvad och profilerad stock av furu, fastgjord vid bräda med triangelformat överstycke. På stockens översida järnbeslag med mynstspringa. Överstycket, vars båda kanter är försedda med en list, bär målad inskription: »Gifwer så Warder eder gifwet. Luc. 6:38.» Färger: mörkbrunt, mörkblått, grönbrunt. Stockens höjd 94 cm, bakstyckets höjd 130 cm, det triangelformade fältets höjd 34 cm, största bredd 52 cm. 1700-talet. Originalfärgen framtagen 1963 (konserveringsrapport i ATA). Fäst mot södra muren väster om tornportalen.

Figur av koppar (fig 300), härrörande från ett limogeskrucifix, troligen från 1200-talet. Höjd 5,5 cm, bredd 2,3 cm. I SHM (inv nr 12508).

Rökelsekar (fig 301) av brons, med halvsfärisk botten och sexsidig genombruten överdel, avslutad med sexkantig ten. De tre glidstängerna bevarade, kedjor saknas. Hål i botten. Höjd 11 cm. 1300-talets mitt.⁶⁷ 1892 deponerat i GF (inv nr Dep B841).

Krucifix, corpus av brons på kors av trä. Enligt inv 1963 utfört 1955 av en fransk konstnär i Paris. Hänger i kedjor i sakristians östfönster. Höjd 29 cm. Gåva av föreningen Kyrkoprydnad.

Vaser: — 1. En silverbägare, inuti förgylld, med förgyllt band runt övre kanten och runt foten. Längs överkanten inskription: »Laurentius Johan Oxenwaldt.» Enligt stplr tillverkad av Bernt Falkengren, mästare i Visby 1737–1785. Höjd 18 cm. Gåva 1959 av Amanda och Emma Bodin, Hemse (inv

Fig 304. Inskrift runt klockans hals med bön till S Ilian, kyrkans skyddshelgon. Efter teckning av P A Säve 1855. ATA.

Inscription round neck of the bell, with a prayer to St Ilian, the patron saint of the church. After a drawing by P A Säve, 1855.

1963). — 2. Två blomvaser av silver, utförda av AB Fleming, Stockholm (inv 1963). Höjd 24,5 cm. Gåva 1952 av Syföreningen för kyrkans prydnade. På altaret. — 3. En blomvas av silver, modern. Utförd av C G Hallbergs AB, Stockholm. Inskription: »Till Hemse Kyrka. / Gåva av / Ida och Frans Sjögren, / U. S. A.», genom fru Märta Sjögren. Höjd 18,5 cm. På predikstolen.

Kopparmynt, plåtar, tre st 1-daler med årtal resp 1711, 1726 och 1735. En st 1/2-daler med årtal 1733. Sakristian.

Kassaskrin av furu med enkla järnbeslag, fyra myntöppningar, tre lås och två handtag. Blåmålat. Längd 35 cm, bredd 25 cm, höjd 20 cm. I tornkammaren. Inköpt 1851–52 (räk).

Hedengranstavla,⁶⁸ till minne av religionsfriheten i Schlesien 1707. Svart listram. 109 × 80 cm. Tavla och ram anskaffade 1712 (räk). I tornkammaren.

Enligt räkenskaperna anskaffades även de tre äldre hedengranstavlor från 1693, 1697 och 1700.

Nu förkomna. Tavlorna hängde före restaureringen 1896 i långhuset (se fig 235).

Kungatal: — 1. Gustaf III:s tal till ständerna 1772, i blå listram. 51 × 45 cm. Texten mycket skadad. Anskaffat 1775 (räk). — 2. Carl XIII:s tal 1817, i svart listram. 59 × 47 cm. — 3. Tavla av furu med svart ram, möjligen till kungatal. Pappersfragment utan text mellan ramen och själva tavlan. 58 × 48 cm. Samtliga kungatal förvaras i tornkammaren.

Porträtt (fig 302), oval gravyr på fuktsskadat vitt papper under glas, infattat i bred svart ram. Under gravyren text: »J. Gråberg af Hemsö.»⁶⁹ 34 × 28 cm. Upptages första gången i inventarium 1863. Hängde till 1963 på en vägg i sakristian. Nu i skåp i sakristian.

Klocka

Kyrkans enda klocka (fig 303) har runt halsen följande plattyska inskription i romanska majuskler:

GOT GHEVE DAT ET VNS MYT YVWER KLOCKEN WOL GA HERE ZYNT YLYAN (= Gud give, att det må gå oss väl med Eder klocka! Herr Sankt Ilian!⁷⁰). Som skiljetecken mellan orden ha använts 12 små figurreliefer. Under skriftbandet är följande figurreliefer utplacerade (fig 304). —

1. Majestas domini. — 2. Pilgrimsmärke? — 3. Apengeterbilden, en gående vildman eller apa. — 4. Ett dubbelt V. Mått: diameter 115 cm, höjd 112 cm. Ton Fiss. Klockan tillhör Apengetergruppen och torde vara gjuten under 1400-talets förra hälft.⁷¹

Noter

1. *Scriptores rerum suecicarum* III:2, s 293.
2. *G Lindström*, Anteckningar om Gotlands medeltid 2, s 98.
3. Excerpt i Svenska Ortnamnsarkivet i Uppsala.
4. Manus i UUB, *Ihre* 181.
5. Manus i UUB, R 623:2 (Ortn nr 86).
6. *W Molér*, Bidrag till en gotländsk bibliografi. Sthlm 1914, s 53.
7. Inledningen har utarbetats av f arkivarien fil dr *Herbert Gustavson*, till vilken utgivarna riktar ett varmt tack.
8. *G Svahnström*, Den nyuppförda stigluckan vid Hemse kyrka. i: Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 1944, s 108 f.
9. *I Åkerman*, Berättelse om ett Urminnes-Märke, hittat på Gothland och Hemse Kyrkogård år 1767. Sthlm 1774.
10. *I Åkerman*, a a, s 9.
11. *I Åkerman*, a a, s 13.
12. En handskreven redogörelse för den 1813 företagna utgrävningen förvaras i ATA.
13. *E Ekhoff*, Svenska stavkyrkor. Sthlm 1914–16, s 120 f.
14. *S Lindqvist*, Forngutniska altaren och därtill knutna studier. i: K Humanistiska vetenskaps-samfundets årsbok 1962–63, s 90.
15. *A Tuulse*, Två utgrävningar i Värmland sommaren 1947. i: FV 1948.
16. *E Ekhoff* a a, s 23.
17. *W Karlsson*, Studier i Sveriges medeltida möbler, Lund 1928.
18. *L Dietrichson*, De norske stavkirker, Kristiania–Kjøbenhavn 1891–92. — *A Bugge*, Norske stavkirker. Oslo 1953.
19. *Ekhoff* ifrågasätter om ej kolonnskafet med kapital tjänstgjort som »fotsycke» till en dopfont med hänsyn till hålet genom stockens kärna. Detta skulle i så fall ha varit avloppskanal för dopvattnet. Han avvisar dock själv denna tanke, eftersom hålet ej visar spår av röta, a a, s 120 not 1.
20. I de norska stavkyrkorna bildas hörnen av stolpar, i vilka de närmaste väggplankorna ingår i djupa nåtar. Inne i kyrkorummet utgörs hörnet således ej av två sammanstötande väggplankor, utan har en stor del av hörnstolpens omkrets synlig. Stolparna står på syllarnas sammanskärning och i deras översta del är hammarbanden djupt nedskurna. *L Dietrichson*, a a, s 256.
21. Detta är förhållandet t ex i Uvdal (1150–1200) och i Højjord (ca 1250). *A Bugge*, a a, s 24.
22. Se t ex kyrkframställningen på bonaden från Skogs kyrka i Hälsingland, där både långhuset och korets tak synbarligen har spånbeklädnad. — *A Tuulse*, Romansk konst i Norden. Sthlm 1968, färgbild mot s 14.
23. *A Bugge*, a a, s 34. — *A Andersson* och *P Anker*, l'Art Scandinave 1, 1969, s 331 f.
24. *O Olsen*, Hørg, hov og kirke, København 1966, och där anförd litteratur.
25. Uppgifterna om utgrävningen i Garde kyrka 1968 har hämtats ur manus till en uppsats av antikvarie *Gustav Trotzig*, vilket välvilligt ställts till förfogande av författaren. Uppsatsen skall publiceras i FV 1969.
26. *E Møller* och *O Olsen*, Danske trækirker, i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1961.
27. *E Ekhoff*, a a, s 292 f.
28. *A Tuulse* a a, s 20 och där anförd litteratur. — Författaren tackar också dr Martin Blindheim, Oslo, för givande diskussioner om ornamentiken och dess datering.
29. *R Blomqvist*, En stavkyrka från 1000-talet. Thulegrävningen 1961. Lund 1963.
30. *A Andersson* och *P Anker*, a a, s 386, 405.
31. Hemse tillhör »sandstensområdet», d v s den södra delen av Gotland, där kyrkorna till största delen är uppförda av sandsten, som bröts på Sudret.
32. *P Norrby*, Sankt Ilians kyrka i Hemse. De hundra kyrkornas ö 1963, s 142.
33. *A Tuulse*, a a, s 20.
34. *A Tuulse*, a a, s 21.
35. *Erik Lallerstedt*, f 1864, d 1955. Arkitekt, professor vid Tekniska högskolan i Sthlm 1905–29. Bland hans verk

- märks ombyggnaden av Konstakademien (1892–96), Tryggs hus vid Engelbrektsplan (1910) samt Tekniska högskolans nya huvudbyggnad (1914–22).
36. *B G Söderberg*, De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder, Sthlm 1942.
 37. *Georg Philip Hallenberg*, f i Visby 1767, d 1825. Kyrkoherde i Alva och Hemse 1807–1822, då han kallades till kyrkoherde i Hablingbo. (*Lemke* s 395).
 38. *Thomas Alexis Sättervall*, föreståndare och rektor vid Gotlands läns folkhögskola och lantmannaskola i Hemse 1876–1910.
 39. *Axel Herman Hägg*, f 1835, d 1921. Grafiker, tecknare, målare och arkitekt. Som arkitekt utförde H bl a några mycket omfattande kyrkorestaureringar på Gotland i medeltidsromantisk anda: Ardre (1900–02), Visby domkyrka (1899–1903), Dalhem (1899–1914). Dessutom utfördes om- och tillbyggnad av Floda ka i Södermanland efter Häggs förslag och ritningar.
 40. *Knut Henning Gezelius von Schéele*, biskop i Visby stift 1885–1920.
 41. *B G Söderberg*, Svenska kyrkomålningar från medeltiden. Sthlm 1951, s 108.
 42. *S Brigida*, Irlands skyddshelgon. Kallades för »Guds moder av Irland» (452–525). Kon som hon oftast framställs tillsammans med syftar på att när hon mjölkade brukade kon lämna tre gånger så mycket mjölk som den annars gjorde.
 43. *S Katarina av Vadstena*, S Birgittas dotter (1331–81). Hon bär lampa eftersom hon var en »förståndig jungfru». Hinden syftar på att hon under en pilgrimsfärd räddades från att bli bortförd av en friare genom en hind.
 44. SvR 11, Gotlands Runinskrifter I, Sthlm 1962, s 73, (G 56).
 45. *Nils Persson Åkerman*, f 1654, länsman i Hemse ting 1692, bosatt vid Tjengdarve i Hemse, d 1739, g m *Anna Persdotter Lyth*, dotter till kyrkoherden i Roma, *Petra Lyth*, f 1678, d 1761, begravnen i Hemse kyrka. — *Nyberg* s 664 f. *Johan Nilsson Åkerman*, son till de föregående f 1703, strandridare på När och Rone, d 1759. — *Gunnar och Bo Bergström*, Gotländska strandridare. i: G Arkiv 1965, s 80.
 46. Uppgiften att altaruppsatsens övre del avlägsnades 1896 från *P Norrby*, Sankt Ilians kyrka i Hemse. De hundra kyrkornas ö, 1963, s 148. Även utgiven separat.
 47. *P A Säve*, Ritningar, Aqvarellskitser och handskrifna utkast om Gotländska fornföremål. Foliokapsel i UUB, mapp nr 86, signum S 170:2. — *af Ugglas*, Träskulptur, s 508 not. *Af Ugglas* anser sannolikt, att föremålet »utgjordt del just af en korbröstning (dock eventuellt också ett antemensale)». Antemensalet från Berg, som icke nämnes av *af Ugglas*, är avbildat i exempelvis Växjö stift i ord och bild. Sthlm 1950, s 438.
 48. *A Andersson*, Viklaumadonnans mästare, Antikvariskt Arkiv 18, 1962. A anser sig utom de franska influenserna kunna påvisa drag från kölnsk konst. Skulpturgruppen dateras till tiden 1170–90. Den verkstad där den tillkommit, anser *Andersson* ha legat i Köln, Gotland eller något mellanliggande område. — Se även *G Ask*, A woodcarver on Gotland in the 12th century. *Formae* Vol 36, Borås 1962, s 10 f. — *Jfr C R af Ugglas*, Gotlands medeltida träskulptur, Sthlm 1915, och *J Roosval*, Gotlands kyrkonkonst, Sthlm 1952, s 52.
 49. *Lars Malmsten*, f 1706, kyrkoherde i Alva och Hemse 1750, d 1778. — *Lemke* s 384 f.
 50. *Olof Westberg*, möjligen identisk med en snickare med samma namn, f i Visby 11.10.1707, d i Visby 1.10.1775. — Visby stadsförs A I: 3 b & C 3, ViLA.
 51. *Magnus Möller*, f 26.12.1710 i Ystad, d i Visby 6.10.1775, dekorationsmålare. Möller målade 1758 predikstolen i Atlingbo, 1759 altaruppsatsen i Alskog, 1761 tak, predikstol och bänkinredning i Fårö, 1760 predikstolen och 1768 korbänk och skärmvägg i Gammelgarn. — Visby stadsförs A I: 3 a & C 6, ViLA; *E Lundmark*, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands Fornsal, Handkataloger II, Sthlm 1925, s 29; SvK Go II s 5, 7, III s 117, IV s 340, 344, 750, 772, V s 209.
 52. På Gotland har man i regel följt bestämmelsen i *Peder Palladius'* Tractat 1553, enligt vilken predikstolen skall vara placerad på södra sidan i kyrkan. *H F Rørdam*, Danske Kirkelove I, Kbhvn 1881–1883, s 346. *Jfr E Lundmark*, a a, s 6. I Alskog, Martebo, Lokrume och Stånga har dock predikstolen stått under triumfbågen. SvK, Go I s 84, 345. G Arkiv 2, Visby 1930, s 10 f.
 53. Bänkarna avbildade i *P A Säve*, Ritningar, Aqvarellskitser och handskrifna utkast om Gotländska fornföremål. Foliokapsel i UUB, mapp nr 86, signum S 170:2. Uppgiften att bänkarna 1896 levererades till SHM i *E Ekhoff*, S:t Clemens kyrka i Visby, Sthlm 1912, s 29. Rekonstruktion av bänkarna i *E Ekhoff*, En nyfunnen stafkyrka vid Hemse på Gotland, Ny illustrerad tidning 1896, s 374–75, 382–83, där även uttalas en förmodan, att bänkarna kan vara samtida med stavkyrkan.
 54. *S Ambrosiani*, Gotländska kyrkoinventarier, Sthlm 1912, s 79, 81, betecknar bänkskärmen som läktarbröstning. Vid visitationen 1887 talas om »en mycket simpel och vanprydande träställning», uppförd för det 1876 inköpta orgelharmoniet.
 55. *Johan Hernell*, f omkring 1680, d 1759, målare och träsnidare från Växjö. Verksam i Småland, Östergötland och på Öland, mot slutet av sitt liv på Gotland. *E Lundmark*, a a, s 21. SvK Ö I:1, s 125, 158, Go I, s 491, 611, IV s 636.
 56. *J Roosval*, som 1918 i *Steinmeister*, s 199, betecknar dopfuntsfoten som ett byzantiosarbete, hänför den i *Revision I*, FV 1925, till Hegwalds posthuma verkstad. Dennes verksamhet förlägges i *Gotlands kyrkokonst*, Sthlm 1952, s 25, till tiden 1130–1160. Cuppan säges i *Steinmeister*, s 199, vara tidigast från slutet av 1200-talet och hänföres i texten till plansch 66 till 1300-talet.
 57. *L Fr Löffler*, Latinska medeltidsinskrifter på vers från Gotland, Sthlm 1908, s 12, omtryckt i *Antiquarisk tidskrift* 21, Sthlm 1924, hft 5. — Patener från 1300-talet med

- liknande inskription i *A Andersson*, Silberne Abendmahlsgeräte in Schweden aus dem XIV. Jahrhundert, Sthlm 1956, s 229, där hemsepatenen nämns i not 2.
58. *C R af Ugglas*, En gotländsk 1200-talspyxis, i: Bidrag till den medeltida guldsmedskonstens historia II, VHAA Handlingar 64, Sthlm 1948, s 121–212, spec s 170 f. Af Ugglas menar, att namnformen Totto »pekar mot tyskt kulturinflytande», och stöder sig härvid på en undersökning av *Elias Wessén* (ms i SHM). Sedan denna gjordes, har dock utkommit ordböcker, där namnformerna Tote och Toti förtecknas från nordiskt område. Namnet Hegnos är ännu oförklarad. — Kalkens inskription anförd och översatt enligt *Lindström II*, där dock efter *Wallin* både kalkens och patenens inskriptioner hänföres till kalken. — *H Hildebrand*, Sveriges medeltid 3, Sthlm 1879–1903, daterar å s 700 hemsepatenen till 1100-talet.
59. *E Lundmark*, a a, s 48. Deponerade enligt stämmobeslut 18.1.1892. — Hemse K IV:1.
60. *E Lundmark*, a a, s 26 och 53, pl 15. Statens historiska museums textiltställning 1929, Supplement till katalogen, Sthlm 1930, s 300, nr 535 A. — Uppgiften om bänklädets ursprungliga användning från frkn *Stengårds* syster fru *Brita Löfvenberg*, vilken tillsammans med frkn *Stengård* tagit vara på bänklädet då det kasserades. Fru *Karin Svahnström* tackas för denna uppgift
61. På ett biskopsmöte i Köpenhamn 1540 bestämdes, att stola, huvudlin och handlin skulle avläggas. Röcklinet kom därför i det danska väldet att ersätta mässkjortan som underplagg till mässhaken. *H F Rørdam*, Danske Kirkelove I, Kbhvn 1881–1883, s 153. *B Stolt*, Kyrklig skrud enligt svensk tradition, Sthlm 1964, s 70.
62. Jfr *B Stolt*, a a, s 11 ff.
63. Depositionen i GF enligt stämmobeslut 1892, 18.1. — Hemse K IV:1. — *J Roosval*, Medeltida konst i Gotlands Fornsal, Handkataloger I, Sthlm 1928, s 75. — *E Lundmark*, a a, s 65.
64. Tolkning och utförlig behandling i: SvR 11, Gotlands runinskrifter I, Sthlm 1962, s 71–73. Årtalet enligt påsktavlan i *N Lithberg–E Wessén*, Den gotländska runkalendern 1328, VHAA Handlingar 45:2, Sthlm 1939, s 64.
65. *Lindström II*, s 83. Blyertsteckning i *P A Sæve*, Ritningar, Aqvarellskitser och handskrifna utkast om Gotländska fornföremål. UUB S 170:2, mapp nr 86.
66. *S Ambrosiani*, a a, s 79.
67. *J Roosval*, Medeltida konst i Gotlands Fornsal, Handkataloger I, Sthlm 1928, s 61, hänför rökelsekaret till contragotiken.
68. *Ambrosius Hedengran*, kanslist i Kungl Maj:ts kansli, tecknare och kopparstickare. F 1660 i Hedemora, d 1741 i Stockholm. Tecknade ett stort antal minnestavlor, vilka graverades av honom själv, *Eric Geringius* och *Claude Haton*. Dessa tavlor utfördes till minne av hundraårsminnet av Uppsala möte 1693, Karl XI:s begravning 1697, segern vid Narva 1700, återställandet av religionsfriheten i Schlesien 1707, tvåhundraårsminnet 1717 av reformationen och 1721 samt 1730 av den rena evangeliska lärans predikande. — SvK, Go IV: 2, s 768.
69. *Jacob Gråberg*, privatlörd, f 1776 vid Gannarve, Hemse. svensk generalkonsul i Tripolis, kammarherre och överbibliotekarie hos hertigen av Toscana, av påven adlad greve Gråberg di Hemsö. Död i Florens 1847. — Självbiografi i *Biographiskt Lexicon* 5, Uppsala 1839, s 221–261; osignerad minnesteckning, förf av *Henrik Reuter-dahl*, i K Vetenskapsakademiens Handlingar 1847, s 133–138; Reuterdahls manuskript i X 225, UUB; *K V Zetterstéen*, De orientaliska urkunderna i svenska riksarkivet, i: VHAA Handlingar 80, Historiska studier I, Lund 1953, s 223 f.
70. Ilian eller Ylian, annat namn på den helige Egidius, vars dag inföll den 1.9. *S Pira*, Om helgonkulten i Linköpings stift, Lund 1952, s 117; *N Lithberg–E Wessén*, Den gotländska runkalendern 1938. VHAA Handlingar 45: 2, Sthlm 1939, s 101 f. — Pilgrimsmärket, som även här återfinnes på klockan i Gothem, har tidigare ansetts föreställa S Olof. *M Åmark*, Pilgrimsmärken på svenska medeltidsklockor. Lund 1965, s 15; *C R af Ugglas*, Kultbild och pilgrimsmärke. FV 39, 1944, s 129–145.
71. *M Åmark*, Sveriges medeltida kyrkklockor, Sthlm 1960, s 175 f; *L M Holmbäck*, Visby stifts kyrkklockor III, södra tredingen, i: Julhälsn Visby 1959, s 64. Apengeter, grupp av klockgjutare i Lübeck, som prydde sina klockor med »Apen», figurer eller sirater. *T Hack*, Lübecker Glockenkunde, Lübeck 1913, s 182 ff.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

RA: ED:s konseljakter 1874 11/9, 196 15/5. — KB; *J Wallin*, Analecta Gotlandica 1, s 81; 2 s 1383 (dep nr 32); *C G Hildebrand*, Resedagböcker (sign F.m. 57:1–13). — ATA: *A E*

Kalmberg, Berättelse öfver den uppå Hemse kyrkogård förrättade Grafning ... 1813; Inv 1830; *P A Sæve*, Atlas till Berättelse 1855 (tuschteckn av dopfunt, »korskrank» och klockinskrift); *P A Sæve*, Berättelse 1864, s 195 (tuschteckn av

kyrkan fr sydost); handlingar rörande restaureringen 1896, särskilt beträffande kalkmålningarnas framtagande och konservering; Anteckningar av *E Ekhoff* om stavkyrkan, jämte brev fr byggmästare *N Pettersson*; Konserveringsrapport rörande kalkmålningarnas framtagande 1896 av *C W Pettersson* (daterad 1914); Snabbinv av *R Gabriellson* 1924; handlingar rörande värmeledning 1932; rörande taktäckning 1937; rörande flyttning av triumfkrucifixet 1941; rörande södra stigluckans rekonstruktion efter ritn av *G Svahnström* 1944; konserveringsrapport (triumfkrucifixet) av *E Olsson* 1958; handlingar rörande restaureringen 1962–63; konserveringsrapport av *E Olsson* 1963. — Uppmätningar samt fotografier. BSt: Ritningar: 1 bl orgelläktare av *L Hawerman* 1874; 1 bl restaurering, fönsterutvidgning, skåpdörrar av *N Pettersson* 1896; 4 bl bänkar, altarskrank m m av *E Lallerstedt* (*C Malmström*) 1896; 1 bl orgel för ändrad orgelplacering *N Pettersson* 1913; $\frac{1}{2}$ bl elektr uppvärmm och belysning av *Bäckströms* el inst 1932; $\frac{1}{4}$ bl armatur av *Bäckströms* el inst 1932; $\frac{1}{8}$ bl bårhus av *H Du Rietz* 1941; 1 bl placering av bårhus av *S Forsselius* 1940; $\frac{1}{8}$ bl stiglucka av *G Svahnström* 1944; 1 bl utvidgning av kyrkogården av *O Karth* 1950; 1 bl placering av lyktstolpe 1956; 5 bl restaurering av *O Karth* 1960; 4 bl invändig restaurering av *O Karth* 1963; 3 bl elektr inst för värme, kraft och belysning av ingenjörsfirman *L Träff* 1963. — Handlingar rörande ovan nämnda åtgärder samt fotografier. UUB: *P A Säve*, Gotland 1864 I–II (S 40:m, n); *dens.*, Ritningar, Aquarellskitser och handskrifna utkast om Gotländska fornföremål, mapp nr 86 (S 170:2); *dens.*, Gotländska sägner II, (R 623:2). — ViLA: För beskrivningen värdefulla uppgifter finns i följande avdelningar: räk 1743–1799 (LIa:1), 1801–1843 (LI:a2), 1801–1844 (LIb:1), 1796–1800 (i Alva D II: 2), 1844–1915 (LIa: 3), 1842–1940 (LIb:2), 1845–1884 (L IV:1); kr prot 1886–1899 (K IV:1); st prot 1849–1882 (K II:1) inv 1684–1730 (med räk i C:1); vis prot 1796–1905 (N:1). — Yngre arkivalier förvaras i pastoratets arkiv i Alva prästgård. — Visby domkapitels arkiv i ViLA: *H Spegels* inv 1680–1682 (D II:1), inv bok för södra tredingen 1594 (D II:3), inv 1689–1936 (F III:1–5), prästmöteshandlingar 1764–1928 (F IV:1–7). — K Kristiansson, Gotländska inskriptioner I, 1887.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ambrosiani S, Gotländska Kyrkoinventarier. Sthlm 1912.
Andersson A, Silberne Abendmahlsgeräte in Schweden aus dem XIV Jahrhundert. Sthlm 1956.
Andersson A, Viklaumadonnans mästare, Antikvariskt Arkiv 18. Sthlm 1962.
Andersson A, Medieval wooden sculpture in Sweden. Vol II. Sthlm 1966.
Andersson A och *Anker P*, L'Art Scandinave I. La Pierre-qui-Vire 1969.
Ask G, A woodcarver on Gotland in the 12th Century. Formae. Vol 36. Borås 1962.
Bergström B och *G*, Gotländska strandridare. i: G Arkiv 1965.

Blindheim M, Norwegian romanesque decorative sculpture 1090–1210. London 1965.
Blomqvist R, En stavkyrka från 1000-talet. Thulegrävningen 1961. Lund 1963.
Brunius C G, Gotlands konsthistoria 1–3. Lund 1864–66.
Bugge A, Norske stavkirker. Oslo 1953.
Dietrichson L, De norske stavkirker. Kristiania–Kbhavn 1891–92.
Ekhoff E, Svenska stavkyrkor. Sthlm 1914–16.
Ekhoff E, S:t Clemens kyrka i Visby. Sthlm 1912.
Ekhoff E, En nyfunnen stafkyrka vid Hemse på Gotland. i: Ny illustrerad tidning 1896.
Gotländskt Arkiv, Meddelanden från föreningen Gotlands Fornvänner. Visby 1929–.
Hack T, Lübecker Glockenkunde. Lübeck 1913.
Hildebrand H, Sveriges medeltid 1–3. Sthlm 1879–1903.
Holmbäck L M, Visby stifts kyrkklockor III, södra tredingen. i: Julhälsningar Visby 1959.
Jansson S B F och *Wessén E*, Sveriges Runinskrifter 11, Gotlands runinskrifter I. Sthlm 1962.
Karling S, Viklaumadonnans mästare, Konsthistorisk tidskrift 1962, rec.
Karlsson W, Studier i Sveriges medeltida möbler. Lund 1928.
Lagerlöf E och *Svahnström G*, Gotlands kyrkor. En vägledning. Sthlm 1966.
Lemke O W, Visby stifts herdaminne. Örebro 1868.
Lindqvist S, Forngutniska altaren och därtill knutna studier. i: Kungl Humanistiska Vetenskaps-Samfundet, årsbok 1962–63.
Lindström G, Anteckningar om Gotlands medeltid 1–2. Sthlm 1892–95.
Lithberg N–Wessén E, Den gotländska runkalendern. VHAA Handlingar 45: 2. Sthlm 1939.
Lundberg E, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. 1000–1400. Sthlm 1940.
Lundmark E, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands Fornsal. Handkat II. Sthlm 1925.
Löffler L F, Latinska medeltidsinskrifter på vers från Gotland. Sthlm 1908.
Molér W, Bidrag till en gotländsk bibliografi. Sthlm 1914.
Møller E och *Olsen O*, Danske trækirker. i: Nationalmuseets arbejdsmark 1961.
Norrby P, Sankt Ilians kyrka i Hemse. i: De hundra kyrkornas ö, 1963. Även utgiven separat.
Nyberg E, Gotländsk släktbok. Norrköping 1910.
Olsen O, Hørg, hov og kirke. Kbhavn 1966.
Roosval J, Die Kirchen Gotlands. Sthlm 1911.
Roosval J, Die Steinmeister Gottlands. Sthlm 1918.
Roosval J, Medeltida konst i Gotlands Fornsal. Handkat I. Sthlm 1928.
Roosval J, Gotlandskyrkor och kastaler i det medeltida försvarets tjänst. i: Julhälsningar Visby 1941.
Roosval J, Gotlands kyrkokonst. i: Visby stift i ord och bild, Sthlm 1951. Även utgiven separat.
Rørdam H F, Danske kirkelove I. Kbhvn 1881–83.
Stolt B, Kyrklig skrud enligt svensk tradition. Sthlm 1964.

Svahnström G, Den nyuppförda stigluckan vid Hemse kyrka. i: Julhälsningar Visby 1944.
Svahnström G och *Lagerlöf E*, Gotlands kyrkor. En vägledning. Sthlm 1966.
Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utg på uppdrag av VHAA. Sthlm 1912–(SvK).
Söderberg B G, De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder. Lund 1942.
Söderberg B G, Svenska kyrkomålningar från medeltiden. Sthlm 1951.
Tuulse A, Romansk konst i Norden. Sthlm 1968.
Tuulse A, Två utgrävningar i Värmland sommaren 1947. i: Fornvännen 1948.
af Ugglas C R, Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott. Sthlm 1915.

af Ugglas C R, Kultbild och pilgrimsmärke. i: Fornvännen 1944.
af Ugglas C R, En gotländsk 1200-talspyxis. i: VHAA Handlingar 64. Sthlm 1948.
Zettersteen K V, De orientaliska urkunderna i Svenska riksrådet. i: VHAA Handlingar 80. Lund 1953.
Åkerman I, Berättelse om ett Urminnes-Märke, hittat på Gotland och Hemse kyrkogård år 1767. Sthlm 1774.
Åmark M, Sveriges medeltida kyrkklockor. Sthlm 1960.
Åmark M, Pilgrimsmärken på svenska medeltidsklockor. Lund 1965.
 Silverstämplar tydda enligt: Guld- och silverstämplar, Svenskt silversmide 1520–1850, IV. Sthlm 1963.
 Tidningsartiklar: GA 8/12 1941, 2/12 1955, 6/10 1958, 31/12 1960, 30/12 1962, 5/9 1963; — Go 8/12 1962; G Folkbl 17/10 1961, 22/8 1963.

Förkortningar

ATA Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Stockholm.
 BSt K Byggnadsstyrelsens arkiv, Stockholm.
 FV Fornvännen, tidskrift för svensk antikvarisk forskning, Stockholm.
 G Gotlands runinskrifter, se Jansson S B F och Wessén E.
 GA Gotlands Allehanda.
 G Arkiv Gotländskt Arkiv, Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvännen, Visby.
 GF Gotlands Fornsal, Visby.
 G Folkbl Gotlands Folkblad.
 Go Gotlänningen.
 inv inventarieförteckning.
 inv 1830 en på grund av en kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA.
 KB Kungliga Biblioteket, Stockholm.
 kr prot kyrkorådsprotokoll
 PÅ Pastorsämbetet.
 RA Riksarkivet, Stockholm.
 Raä Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
 räk räkenskaper.
 SHM Statens Historiska Museum, Stockholm.
 snabbinv en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde, utförd under åren 1917–32. Samtliga

snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkapitel.
 st prot sockenstämmoprotokoll.
 SvK Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utg på uppdrag av VHAA, Stockholm 1912–
 VHAA K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
 UUB Uppsala universitetsbibliotek.
 ViLA Visby landsarkiv.
 vis prot visitationsprotokoll.
 ÖIÄ Överintendentens Ämbetet (efter 1918 BSt), Stockholm.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl Blekinge	Nä Närke
Bo Bohuslän	Sk Skåne
Dr Dalarna	Sm Småland
Ds Dalsland	Sö Södermanland
Go Gotland	Up Uppland
Gä Gästrikland	Vb Västerbotten
Ha Halland	Vg Västergötland
Hs Hälsingland	Vr Värmland
Hr Härjedalen	Vs Västmanland
Jä Jämtland	Ån Ångermanland
La Lappland	Ög Östergötland
Me Medelpad	Öl Öland
Nb Norrbotten	

Summary

HISTORY OF BUILDINGS

The first church was built of timber, much of which is preserved and is now in the Museum of National Antiquities, Stockholm (fig 197); the famous stave church from Hemse.

During a thorough restoration of the stone church in 1896 huge oak planks were found when the floor of the church was broken up. On the lower side, these planks were convex, and some of them were carved with ancient ornamentation. It was immediately clear that these planks had been part of a very old building, a stave church. Since the sills were well preserved in the whole of their length, it was possible to reconstruct the plan of the timber church (fig 206). It was found that the building had consisted of a rectangular nave (ca $7,7 \times 3,1$ m) and an almost square chancel (ca $3,4 \times 3,1$ m). Thus, the total length of the stave church was slightly more than 11 m.

Much can be found about the construction of the church from the surviving material. The wall planks were joined together with loose tongues, i.e. thin laths fitting into grooves, one in each plank. The planks rested on an oak frame of sills, and the tops were fitted into breast timbers. The chancel was attached to the nave by two planks with wide grooves on their outer, convex sides; the shape shows that they were intended to fit into a wall plank of the ordinary planoconvex type.

The portal surround, which seems to have been in the west wall of the nave, is the most richly ornamented of the surviving parts (fig 200). The planks preserved show that the head of the portal was decorated with ribbon ornamentation and animal figures in rune-stone style.

The stave church of Hemse was probably the oldest place for divine service in the parish, or possibly originally a manor church which later became the parish church. There is no doubt that it was on the same site as the present church. Many important archaeological excavations made in medieval churches during recent decades in Scandinavia have shown

that the timber churches preceding the stone ones occupied, without exception, the sites of the later stone churches; most frequently they were within the walls of the stone church.

On the evidence of the construction, and the carving of the portal surround, Hemse stave church can be dated to the latter half of the 11th century or around 1100.

At the end of the 12th century, the parish was prepared to replace the small timber church by a larger one of stone. It seems probable that the church was considered too small, and the building of stone churches was becoming common in rural areas in Gotland. It was usual to begin with the chancel and apse. The foundations of the nave were probably laid in conjunction with the erection of the chancel, but it was not until well into the 13th century that the nave was finished. At the same time, the stave church was demolished, and most of the material was used in the floor of the new church, mainly in the nave. Originally, there was a portal in the south wall of the nave, probably the main entrance of the church. When the tower was erected in the middle of the 13th century, this entrance was moved to the north wall of the tower, where it still is (fig 219). This portal, with its typical eagle capital (cf the north portal of Alva, below), dates the nave to the first half of the 13th century.

By the end of the 13th century, the congregation decided that it was time to modernize the church. The new style, Gothic, with its tall, pointed arches, and boldly vaulted roofs, was becoming common on Gotland, and the church of Hemse was partly rebuilt in this style. A large, pointed-arched portal was erected in the south wall of the tower (fig 222), and a tall window in the west. The nave, which had probably had a flat wooden ceiling, was vaulted, and in conjunction with this the rood arch was made taller and pointed. It is also possible that, on the same occasion, the small, round-headed windows of the nave were enlarged to conform with the west window of the tower, but since they were enlarged considerably during the 19th century, this cannot be determined with certainty.

With the building and rebuilding of the church mentioned above, the medieval building programme came to an end at the close of the 13th century. Except for repairs, the church has remained practically unchanged ever since. In the middle of the 19th century, however, the windows of the nave were enlarged in order to make the church lighter inside, in keeping with the tastes of the time.

MURALS

The whole of the interior of the church is decorated with murals in rich colours, all medieval, but from different periods. The oldest are those in the ringing chamber, on the north wall of which are two centaurs attacking a tree of life (fig 240), and high up on the west wall are two dragons facing each other (fig 244). In the chancel are 14th century paintings of two saints—St Francis and St Egidius (St Ilian), the patron

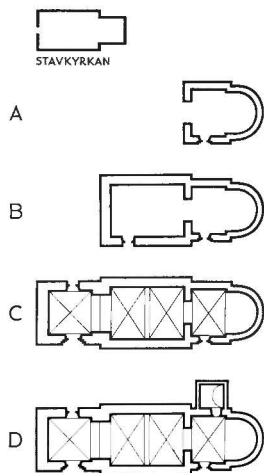

Fig 305. Kyrkans planutveckling, 1 : 1000.

Development of plan of church.

saint of the church. During the latter half of the 15th century, the largest series of paintings was executed, namely the long passion frieze on the north wall of the nave (fig 241), the saints above the rood arch (fig 263, 265) and Christ as Judge of the World in the apse (fig 262). The long, painted runic text on the west wall of the chancel is a repetition of the Sunday letters in the *futhork*, the runic alphabet (fig 264). Foremost among the surviving medieval furnishings is the beautiful rood (fig 273), dating from the end of the 12th century. It is one of a group of wood carvings of a very high quality, executed probably by a German master working on Gotland. The famous Virgin from Viklau Church has also been assigned to this group, and it is from this work that the master got his pseudonym, "The Master of the Viklau Virgin".

The baptismal font consists of parts dating from different periods (fig 283). The quatrefoil, richly decorated bowl dates from the 14th century, while the base, with the four projecting, grotesque heads, was made as early as in the 12th century. The Romanesque bowl was probably destroyed for some reason during repairs to the church, possibly when the vaulting was constructed in the nave at the end of the 13th century, after which a new bowl had to be made.

A silver-gilt paten, now in the Museum of National Antiquities, Stockholm, also dates from the Middle Ages. It is richly decorated and has along the brim an inscription in Latin (fig 288).

The bell, too, is medieval (fig 303). It belongs to the *Apengeter* group, and was probably cast during the first half of the 15th century. According to a majuscule inscription, it is dedicated to St Ilian, the patron saint of the church (fig 304).

POST-REFORMATION FURNISHINGS

The sandstone reredos, with a representation of the Last Supper in relief in the centre, is a local work, executed in 1699, but not painted until 1729 (fig 267).

The pulpit was made in 1768, and was painted the same year by Magnus Möller (fig 275).

In 1896 the interior of the church was thoroughly restored in the Neo-Gothic spirit, and the murals were uncovered and complemented. In 1962–63 the church was restored again; the painting added in 1896 was removed, and the effects of the previous restoration were almost completely effaced.

FÖLJANDE KYRKOR PÅ GOTLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR,
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

- Akebäck, band I:5, volym 35
Ala, band IV:4, volym 84
Alskog, band V:2, volym 118
Anga, band IV:4, volym 84
Ardre, band IV:5, volym 97
Atlingbo, band III, volym 54
Bara, band IV:1, volym 61
Barlingbo, band I:4, volym 33
Björke, band I:5, volym 35
Boge, band II, volym 42
Bro, band I:3, volym 31
Bunge, band II, volym 42
Burs, band VI:1, volym 115
Buttle, band IV:3, volym 68; tillägg i band IV:6,
volym 101
Bäl, band II, volym 42
Dalhem, band IV:2, volym 66
Ekeby, band I:4, volym 33
Elinghem, band II, volym 42
Endre, band I:4, volym 33
Eskelhem, band III, volym 54
Etelhem, band V:1, volym 105
Fleringe, band II, volym 42
Fole, band I:3, volym 31
Follingbo, band I:5, volym 35
Fröjel, band III, volym 54
Fårö, band II, volym 42
Gammelgarn, band IV:5, volym 97
Gann, band II, volym 42
Ganthem, band IV:2, volym 66
Gnisvärds kap, band III, volym 54
Gothem, band IV:1, volym 61; tillägg i band IV:6,
volym 101
Gotska sandöns kap, band II, volym 42
Guldrupe, band IV:3, volym 68
Gunfiauns kap, band IV:5, volym 97
Halls kap, band II, volym 42
Halla, band IV:2, volym 66
Hangvar, band II, volym 42
Hejde, band III, volym 54
Hejdeby, band I:4, volym 33
Hejnum, band II, volym 42
Helgomannens kap, band II, volym 42
Hellvi, band II, volym 42
Hemse, band VI:3, volym 131
Hogrän, band III, volym 54
Hörsne, band IV:1, volym 61
Klinte, band III, volym 54
Kräklingbo, band IV:4, volym 84
Källunge, band II, volym 42
Lokrume, band I:3, volym 31
Lummelunda, band I:1, volym 3
Lye, band V:1, volym 105
Lärbro, band II, volym 42
Martebo, band I:1, volym 3
Mästerby, band III, volym 54
Norrlanda, band IV:1, volym 61
Othem, band II, volym 42
Roma sockenkyrka, band I:5, volym 35
Rute, band II, volym 42
Sanda, band III, volym 54
S Olofsholms kap, band II, volym 42
S Äulas kap, band II, volym 42
Sjonhem, band IV:3, volym 68; tillägg i band IV:6,
volym 101
Stenkumla, band III, volym 54
Stenkyrka, band I:1, volym 3
Stånga, band VI:2, volym 125
Tingstäde, band I:2, volym 21
Tofta, band III, volym 54
Träkumla, band III, volym 54
Vall, band III, volym 54
Vallstena, band II, volym 42
Viklau, band IV:3, volym 68
Vänge, band IV:3, volym 68; tillägg i band IV:6,
volym 101
Västergarn, band III, volym 54
Västerhejde, band III, volym 54
Västkinde, band I:3, volym 31
Väte, band III, volym 54
Östergarn, band IV:5, volym 97

UNDER UTARBETNING: Alva, Fardhem, Garde, Lau, När.

GOTLAND

Band VI, häfte 3

Hemse ting

